

Ервін Чарґаф

An abstract painting by Erwin Chergaf, featuring a complex composition of overlapping geometric shapes and lines in various colors including yellow, blue, green, and grey. The lines are thick and expressive, creating a sense of depth and movement.

**ОГЛЯД
ЗДОГАДІВ**

Вибране з творів

Ервін Чаргаф
ОГЛЯД ЗДОГАДІВ
Вибране з творів

Ервін Чаргаф
ОГЛЯД ЗДОГАДІВ

Вибране з творів
Уклала Сімоне Кюн
Переклад з німецької Зоряни Починайко

Львів
ВНТЛ-Класика
2005

Переклад з німецької Зоряни Починайко
За редакцією Юрія Прохаська
Дизайн обкладинки Євгена Равського

Перекладено за виданням:
*Erwin Chargaff, Brevier der Ahnungen. Eine Auswahl aus dem
Werk. Zusammengestellt von Simone Kühn. Klett-Cotta, 2002.*

Die Publikation wurde gefördert durch
Das Österreichisch-Ukrainische Kooperationsbüro
für Wissenschaft, Bildung und Kultur

Видання виходить завдяки фінансовій підтримці
Українсько-австрійського бюро кооперації
в науці, освіті та культурі

ВНТЛ-Класика
тел. (032) 2978316
тел./факс: (032) 2980135
e-mail: order@vntl.com
<http://www.vntl.com>

Свідоцтво про державну реєстрацію
ДК № 1317 від 31.03.2003

ISBN 966-8849-18-3

© J. G. Gotta'sche Buchhandlung Nachfolger GmbH, 2002
© Зоряна Починайко, переклад українською мовою, 2005
© Євген Равський, дизайн обкладинки, 2005
© ВНТЛ-Класика, 2005

Зміст

Замість вступу:
формотворення способом фрагментування

7

Про знання і незнання

9

Про провісників, пустелі й видіння

22

Про дослідження й дослідників

33

Про генну інженерію

51

Про філософію

56

5

Про мистецтва

76

Про мову(и)

86

Про Америку

96

Про старість

108

Про молодість

116

“І я колись був принцом аркадійським”

122

Про техніку й сучасність

134

Гра слів

146

Про волю й неволю

149

Про політику

152

Про минуле, сучасне й майбутнє

159

Замість вступу: формотворення способом фрагментування

У моїй чималенькій бібліотеці є кілька книжок, що містять у заголовку слово “огляд”, скажімо, “Огляд творчості Томи” чи “Короткий огляд К’єркегора”. В обидвох випадках редактори доклали неабияких зусиль, аби запропонувати читачеві прикметні чи характерні місця з праць цих філософів. Водночас читач отримує перше враження від аромату їхньої прози. Те, що різниця між середньовічним схоластом і данським приватним вченим ХІХ сторіччя величезна, очевидно.

Зазвичай предмети оглядів та антологій не мають можливості висловитися про самі огляди чи антології, проте історія постання цієї книжки заслуговує кількох вступних слів.

11 серпня року 2000 було для мене пам’ятним днем: мені виповнилося 95 років. Ми святкували

з деякими друзями у штаті Мен, де ми тогоріч проводили літо. Сімоне Кюн, хоч і приїхала зда- лека, та не з порожніми руками – вона привезла матрицю цієї книжки.

Сімоне навчилася книгарського ремесла в одного сусіда, Гельмута Гегера, який займався збором та класифікацією епіграм та прозових уривків, котрі називав “плодами читання”. Те, чого вона домоглася в подарованій книжці, значно перевершувало те, чого вона навчилася. Не можу передати мого зачудування від найпершого навіть гортання сторінок. Ті коротенькі тексти, хоча й були мені знайомі, дивилися тепер на мене зовсім іншими очима. Вибрані Сімоною з моїх праць, вони виповнилися новою силою, розмовляли новим, гучнішим голосом і казали несказане. Здавалося, вперше на це виокремлене зі свого контексту упало магічне світло.

Не знаю – і тут не місце про це міркувати – чи можна поданий тут процес розглядати як одну з форм народження вірша. Оскільки початок речення із твору Карла Крауза спричиняється іноді до народження епіграми.

Ервін Чарлаф

Про знання і незнання

Природа відповідає нашим знанням, тому що наші знання відповідають природі. (1)

Загалом вибухи подіями приємними назвати важко. Хіба це не стосується і вибуху знань зокрема? Це слід з'ясувати. Те, що вибух популяції собак шкодить зайцям, зауважила ще народна мудрість. Щоправда, це прислів'я можна перевернути навспак: “де багато зайців, там собаці смерть” – бо бідолаха, змушений розпорошувати сили, вичерпується. Яюсь в іншому місці я вже зауважував, що оскаженіла гонитва за істиною про природу, до якої вдаються природничі науки, призводить до того, що та розпадається на безліч крихітних істинок, кожній з яких відтак слід присвячуватися окремо. Із хащів страхітливо

розбуялої літератури чути засапаний віддих мисливців. (2)

Що я знаю про мурашку? Чи вона мислить, як вона мислить, як відбувається в мурашок обмін інформацією, чи свідомо вона смерти? Біолог, психолог, соціолог, що вивчають мурашку, теж розглядають її qua люди. Те, що він отримує, для самої природи не має жоднісінької вартости. Природа – не сума, вона є цілим; і вже перший крок до її дослідження руйнує цю цілісність. Ми налаштовані на балачку, з природою ж не побалакаєш. Досліджуючи її, ми витворюємо штучну природу – єдину, де ми почуваємося як вдома. Це цілковито і безсоромно антропоморфна природа. (3)

Що означає стійкість, що таке форма? Я розумію під цим, як уже натякав, все, що існує давно або, краще сказати, існувало завжди. Народження і смерть є стійкими формами; молодість і старість; тіло і стать; земля, по якій ми ходимо; сонце, місяць, зірки та небо; зміна пір року; погода і її вічна змінність; наша вітчизна, наша мова; звірі й рослини, які нас оточують та годують; вода, яка нас живить. Інакше кажучи, усе, чого науковці

раніше не чіпали, а тепер законослухняно точать і нищать. Однією з найнеприминальніших стійких форм було Буття Іншим – поняття, тепер загрожене: кожен завжди визнавав Іншого людиною та відчував потребу у ньому. Сьогодні ж усі ми – часточки неструктурованого клейкого тіста, жертви машини вмирання, яка під претекстом полегшення нашого життя несе нам смерть посеред життя. (4)

Хіба не є природа, якщо лише уважно придивитися, нездатною до вдосконалення? Те, що мільйони років викривлювали, нам кортить випрямити; те, що пряме, нам забагається викривити. Ми запитаємо природу про її мету – і не вдовольняємося відповіддю, яку самі ж собі й даємо. (5)

Всі ми – за винятком тих, кого я не зношу – є взірцями *homo sapiens*, і при цьому настільки відрізняються один від одного. Кожна людина, і ми це прекрасно знаємо, є неповторною індивідуальністю, ніким і нічим незамінною. І все ж зовсім донедавна був лише один спосіб народитися, хоча померти багато. Завдяки огидним інноваціям останніх років тепер стало більше способів

народжуватися і, задля симетрії, небавом мав би запанувати лише один спосіб – страта. На щастя, до цього ще не дійшло.

В певному інтервалі нашого життя, себто від мінус чотирьох чи п'яти місяців до плюс х років, може статися всяке. Раніше це називали нашою долею і приписували провидінню Бога чи богів. Тепер більшість говорить про щасливі й нещасливі випадковості. Коли один падає і ламає собі ногу, це ледве чи можна вичитати з його геному; коли хтось хворіє на серце чи помирає від карциноми, то це здебільшого можна приписати генетичній аварії. В Середньовіччі, либонь, в обидвох одужання чи полегшення випадках спробували б досягти благаннями і молитвами, в той час коли медицина тупцювала в темряві й розмовляла латиною. Натомість тепер ми закликаємо наших лікарів з відкритим забралом боротися з провидінням, коригувати людську долю. Не думаю, що сьгоднішні лікарі, попри незнання латини, успішніші, ніж їхні античні попередники. Взагалі маю враження, що медицина була кращою, коли лікарі знали менше. (6)

Знання без серця й духу небезпечніше за брак зацікавлення, тому що псує характер. (7)

Знання – це влада. Якщо говорити про знання взагалі, а не лише про науку, то це неправда, бо часто неук має більшого дубця. Але у випадку природничих досліджень та форсованої і легітимізованої ними техніки це справджується. І дійсно, дослідження природи, навіть на своїх найскромніших початках, означало замах на природу, калічення зверненої до нас поверхні світу, котру охороняв колись релігійний страх. (8)

Отож, що ми робимо, коли хтось приходить і каже, буцімто там, де дослідження природи корисне, воно негарне, а де гарне – некорисне? Може відповісти словами одного великого мужа, що знання ще ніколи не зашкодило. Та чи правда це? Те, що знав Фермі, зашкодило людям в Гірошімі. (9)

Жодне щире намагання не сміє залишитися без винагороди, але й каганцеві не слід вдавати зі себе сонце. Дослідження природи дало людині всяку всячину, але й пошматувало людське мірило. Воно відібрало в людини декотрі з найбільших її дарів: фантазію та геній творчости, окрало знеціненням, а відтак і обмежило, звузило і сплацило поняття істини. (10)

Бо я таки один із тих, які радше оплакують втрачене, аніж радіють з приводу здобутого. Цим непоступливцям шкода вимерлих метеликів у дослівному і метафоричному значенні, вони тужать за світом, в якому колись панувала тиша. Вони бояться мандрівних дослідників, які відкривають Новісінькі Гібриди, групу островів десь поблизу Захмарних Зозулинців. Мапа того, що знають тепер люди, стає дедалі моторошнішою. Я є прихильником значно повільнішого, скромнішого репертуару, а відтак і утвердився як такий-от колекціонер втраченого, дилетантського, нез'ясовного, стійких форм. (11)

Згідно з доволі поширеним загальником, наука й дослідження вільні від вартостей, або ж – позаяк пошуки знання є шляхетним прагненням людства – їх слід оцінювати етично позитивно; а провина, начебто, полягає лише в застосуванні цього знання. Я, натомість, вважаю, що це абсолютно хибно, так само як і твердження, буцім людина не ангел і не диявол. Насправді вона є і тим, і тим, а часами навіть одночасно, в одному й тому ж серці. (12)

Так само як кажуть, що геній гніздиться в деталях, можна було б сверджувати, що диявол сидить в застосуванні. Само собою знання етично нейтральне, чи, точніше б сказати, воно є позитивною вартістю. Вигнання з раю промовляє радше проти такого твердження, але то було вже дуже давно. (13)

Вельми сумніваюся, що може існувати знання без зловживання ним, хоча й знаю, що господь Гріхопадіння по моєму боці. І все ж існує безліч ступенів падіння, і дуже довгий час, багато тисячоліть, людство – своєю неспроможністю, нерішучістю, – а може навіть і мудрістю – остерігалось переступати через надто багато східців нараз. Оскільки все відбувалося дуже повільно, напрям руху – догори чи вниз – не так вже й легко можна було визначити; ба навіть сьогодні переважна більшість, принаймні у західних країнах, мабуть, свято переконана, що невпинно рухається вгору. Рай завжди десь за рогом – але ж, Господи милосердний, що то за ріг! (14)

Нема права на знання, але є право на незнання. (15)

З розвитком досліджень несамовито зросла й складність висвітлених феноменів. Якби просто-та й справді була печаттю мудрости, слід було б дійти висновку, що ми рухаємося в хибному напрямку, що біологічні дослідження щораз більше віддаляються від поняття чи понять живого, опускаючись до псевдораю, ім'я якому колись було пекло. Всі дороги проводять до Рима; та, вирушаючи з Парижа, я ліпше піду через Іеную, ніж через Смирну. Або, можливо, влучніший образ: уявімо, що я ставлю сліпого перед статуєю, даю йому в руку молоток і прошу виявити, що перед ним таке. Простодушний сліпий, слухаючись інстинкту, відкладе молоток і покладеться на свої дотикові відчуття, натомість науково обдарований заходиться ревно гамселити молотком, а потім, беспорядно обмацуючи уламки, вимагатиме піддати їх хімічному аналізу. Хто більше наблизився до істини? (16)

Гадаю, ми маємо дуже завужене уявлення про життя; навіть наші біологічні науки налаштовані на мить. Можна сказати, що життя розглядають лише як становлення, а неорганічне – як буття. Проте переходи здебільшого приховані від нас.

Коли жива істота помирає, вона припиняє своє становлення і через розпад переходить до буття. Зворотний шлях нам не даний; або, правильніше кажучи, шлях від буття до становлення був би недоступний нашому сприйняттю, якби він відбувався дуже повільно. Позаяк нам здається, що ми вміємо, ми вважаємо, що в такий спосіб можемо виміряти і життя, що справджується лише в певних межах. Мусі-одноденці, либонь, здається, що вона єдина жива істота на світі. І навпаки: якби нас оточували істоти, тривалість життя яких у тисячі разів перевищує нашу, чи знали б ми, що вони живуть? У цьому сенсі можна запитати: хіба скеля не живе також? – тому що супроти співвідношення величин у світі ми також наукові мухи-одноденки. Наші інструменти й апарати – лише неадекватні наслідування нашого власного існування. Квантові ж стрибки вічності відбуваються на інших шкалах. (17)

Великі мислителі-передсократики – можливо, найглибші, яких знав Захід, – так прониклися незмірністю світу, який їх оточував, що кожне вимірювання здалося б їм незмірним нахабством, будь-яке зважування – надто відважним. Абсолютно незацікавлені періодичною системою

елементів, вони, мабуть, сказали б: “Все, що блищить, золото”. (18)

Якось я написав, що великі біологи давнини провадили свою працю у світлі таємниці або, висловлюючись точніше, у світлі темряви. Вони працювали, сповнені благоговіння перед життям, сьогодні геть немислимим. Гусарський наїзд на геном людини – тут трохи солі, там трохи перцю, а тоді, можливо, ще дрібку карциногену! – з певністю сповнив би їх відразою. Може, я й помиляюся, може я єдиний, хто не хоче зазірати в господній казан, а тим паче в нього плювати. (19)

Проте біологія безмежна, а наші експерименти – лише краплі з океану, що з кожним ударом хвилі змінює форму. Оскільки питання, що ми їх ставимо, приречені постійно наштовхуватися на межі нашого незмірного незнання природи життя, то й відповіді, нам дані, можуть бути лише спотворенням істини; до того ж істини, яка аж такою мірою є множиною, що ми її ніколи не осягнемо. Спосіб, яким людина ставить запитання, тобто планує експерименти, є або цілком полишений на волю випадку, або визначений нашими

уявленнями про престабілізовану гармонію, що, як нам лише зрідка дано збагнути, є контрактом з Богом, якого Він ніколи не підписував. (20)

Ймовірно, не випадково з-поміж усіх наук лише біологія не годна визначити свого предмету: ми не володіємо науковим визначенням життя. І справді, найретельніші дослідження проводять на мертвих клітинах і тканинах. Кажу це неохоче і невпевнено: але не виключено, що маємо тут справу із чимось на кшталт принципу виключення: наша неспроможність збагнути життя в його реальності може бути приписана тій обставині, що ми самі живі. Якщо це й справді так, тоді життя можуть зрозуміти лише мертві, але вони публікують в зовсім інших часописах. (21)

Мені здається, що є мови, які розрізняють знання як таке і здобуте способом пізнання; знання, антонімом якого є незнання, і те, протилежністю до чого напрошується слово „непевність”. Я також гадаю, що є знання, з яким народжуються, є інше, яке здобувають, і ще багато інших гатунків, наприклад, знання, якими часто й охоче обмінюються. Тут я маю на увазі не так нечинні телефонні номери, як радше науково-природничі факти,

фактичність яких сьогодні хисткіша за молочний зуб. Втім, найважливіша відмінність пролягає тут між знанням, яким володіє окрема людина, і знанням, яке лежить собі десь і тужно озирається за тим, хто прийде й підійме його. Посилаючи всіх нагромаджувачів знань до дідька, скажу лише: *Єдиний сенс знання у тому, що його можна пізнати.* (22)

Якось з іншої нагоди я вже казав: природничі науки оперують фактами й даними, але ніколи не запитують, хто зробив оті *facta* і хто *подав* ті *data*. Даність світу – ось що їх цікавило. І нагромадження цієї даності упродовж багатьох сотень років давало їм доволі заняття. Допіру в мої часи додалося іще щось нове, третє. До створеного й даного додалося ще й вирване, нагробоване. До *facta* й *data* приєдналися *gapta*. Найліпшим прикладом цього є, звичайно, розщеплення атома з усіма вже явними і ще майбутніми наслідками. (23)

Але де тепер те осяянне, де минуле? З усе нових і нових тонн постійно поповнюваних і геть непотрібних знань ми збудували пекло з паперу – ох, якби то тільки з паперу! – на вивісці якого

написано “Рай”. В сторіччя закручення свідомості, в якому ми живемо, пекло стає раєм, війна називається миром, а голос спокусника рече істину. (24)

Можливо, я помиляюся, але маю враження, що з нашого світу повністю зникла радість. Я маю на увазі не регіт, який тепер можна навіть купити на аудіокасетах, а той стан духа, що береться із міцності і душевного спокою. Вона може йти пліч-о-пліч і з декотрими ґатунками гумору, можливо, іноді навіть з гумором повішеника чи “чорним” гумором. Те, що для неї особливо прикметне – то певний ґатунок невимушеної наївності, тиха покора, здатність забувати і знати водночас. (25)

Ось лише світ не знає, що поробити з немовами. Їх запихають до пачки з надписом “Мудрість”, і там забувають. Наш час належить пояснювачам; ніколи досі стільки не пояснювали, і ніколи не було менше справжнього вирозуміння. Людство, яке знає, що все можна пояснити, огрубіло й очікує нової ін’єкції містерій, що зараз можуть надійти хіба лише не з того боку, що потрібно: псевдорелігії змагаються з псевдонауками. (26)

Про провісників, пустелі й видіння

Тепер довкола стільки попелу, що кожної миті слід чекати народження фенікса. (27)

Чим темніший світ, тим осяйніше диво, якого він очікує. Можливо, попри усе це місиво, кондиціювання й маніпулювання, в людях залишилося достатньо людського, щоби покликати їх назад в той краєвид, що його вони ніколи б і не мали полишати. Вони жили там, будучи дітьми, дивлячись на світ через сонячні окуляри фантазії, які робили реальність дорослих непомітною. Можливо, деякі з них, коли виростуть, зрозуміють, що це не та реальність, за яку варто померти. Якщо їх виявиться достатньо багато, вони змінять її. Адже є стільки реальностей, скільки голів. Та лише коли вони вирвуться з

лещат нашої страхітливої сучасности – сучасности, в якій життя видається загрозливішим, ніж смерть – лише тоді це зможе бути світла реальність, дійсність, в якій людина матиме можливість провадити гідне життя. (28)

Отож, чим закінчиться боротьба людини з природою? Позаяк ледве чи можна сказати, що супротивники непримиренно розділені, ця безглузда війна означатиме зникнення людства. Нарешті природа зітхне з полегшенням. (29)

Наш жалюгідний час настільки пригнітив здатність кожного з нас до сприйняття й самовираження, силу його уроєння і освіти, що звідти, де раніше лунав громовий голос пророків, тепер долинає лише жалібне скавчання, ніби присипаної атомним попелом, опаленої дитини.

І якщо я, приміром, скажу, що кодифікацію, онаковлення, а відтак і комерціалізацію усіх форм впливу на людину я вважаю одним із найнебезпечніших джерел отрути в наші часи, – ба, навіть чи не найнебезпечнішим – то це негайно затихне як жалюгідний стогін старого чоловіка. Усе поглине велике мовчання, що – попри рикання реклами – є найприкметнішою ознакою сучасности. Це

не те мовчання мудрости, до якого схилив такий-от Вітгенштайн; ні, це мовчання притлумлености. Ми забули слова і плентаємося в німоті. (30)

Хто живе у Нью-Йорку, надто легко підпадає під помилку, вважаючи, що ніколи ще не було гірше, ніж тепер. На жаль, це власне помилка, від якої я й сам ніяк не можу відучитися, хоча й прекрасно знаю, що, скільки сягає пам'ять людська, в кожному поколінні, либонь, були люди, які стверджували те саме, і до того ж завжди мали рацію. Координати кінця світу приховані від нас, світ гине для кожного племені. Проте існують межі, і хоча здається статистично неможливим, що саме наше покоління обране провидінням, щоби взяти участь у перейденні цих меж, то все ж може статися й таке. Є люди, котрі вірують у поступ щиріше, аніж святі у Бога, і вони цілком виправдано зауважуватимуть, що ті сотні мільйонів, яким суджено загинути у прийдешніх ядерних війнах, вже не зможуть померти від бубонної чуми, тому що ми її подолали. Науково-правовірна бджола смокче мед навіть із трупів Гірошіми. (31)

Ми живемо в добу інанімізму. Чи є таке слово, не знаю. Але якщо, згідно з „Дуденом”, анімізм – це вчення про наявність душі у всіх предметів, то ми навіть із душі зробили річ, а все позаземне приземлили. Отож, найпредметнішим з усього, що я годен собі уявити, є атомна бомба. Ось він, цей правдивий екстракт, концентрат сотень років геніяльного дослідження природи, остаточна відповідь на запитання, які не перестали ставити від часів передсократиків. Вона всім тезам теза, всім аксіомам аксіома, вона не улягає фальсифікації. Якщо щось і є ось-буттям – то це вона. Вона – то-тем нашого сторіччя. Коли відбудеться пришестья юної бомби, і все, що після цього залишиться, знову повернеться до колишнього примітивного стану, їй з певністю стануть поклонятися. Жоден ідол з острова Пасхи не зрівняється з нею чудодійною цілющою силою. Вона найвлучніший символ саме того, що я назвав інанімізмом. Там, де вона побувала, все знову набуло неорганічних форм. Оптиміст скаже, що це чудова нагода для виникнення життя, почати все спочатку, тим паче що тут знадобилася би сильна радіація. Отож, через якихось кілька мільйонів років побачимося знову! (32)

Застерігачеві, цій жалюгідній постаті, знову й знову закидають, буцімто все, на що він здатен – то нарікати, натомість шляху до кращого світу він вказати не в змозі. Це правда; і якщо він порядний застерігач, такий, якого я собі й бажаю, то він буде свідомий цього ганджу і все своє життя шукатиме вихід із цього лабіринту. Та навіть якщо він його знайде, то це буде, на жаль, вихід лише для себе самого; бо рідко коли Месії приходять у цей світ, аби показати вихід для всіх. Розкидати і збирати каміння – чини несумісні. До того ж, у нашому світі панує суворий принцип розподілу праці: хтось застерігає, а хтось падає в яму; заки вони жили, то не підозрювали про існування одне одного. (33)

Для кожного зосібна тиск став надто навальним, світ надто важким. Людина змушена рятуватися в масі, яка його захистить, розчинивши в собі. Єдиний вихід із лабіринту, в якому ми живемо, давно засипало. Застерігач може втішатися хіба тим, що Касандра, коли б натовп їй повірив, вже не змогла б провіщати майбутнього. Можна мати або те, або те; прокляття, що його боги наслали на Касандру, було необхідним прокляттям. Отож,

що ще залишається кожному зокрема, за умови, що він взагалі ще існує? Лише одне: повернутися в Кандідів садок і наслухати, як росте штучна трава. (34)

У пеклі все має свою ціну. Коли я уявляю собі це мало жадане місце, воно виглядає мені місцем середньої величини, де на кожному будинку, на фасаді замість номера вказана вартість його спорудження. Тим, що викликало це не таке вже й неймовірне припущення, було моє спостереження, що коли в газетах йдеться про якийсь новозапланований будинок чи про створення нового робочого місця, пишуть: “the forty million dollar building” або “the two million dollar job”. (35)

Зникло ще й багато чого іншого. Колись була велетенська пустеля, і лише там і сям якийсь поодинокий провісник; голоси було виразно чути, вони будили сплячих. Тепер же немає пустель – а, може, все перетворилося на суцільну пустелю, невидною за лісом голосистих провісників. Скрізь панує неймовірний крик, а голосів уже й не чути. (36)

Незручних провидців здебільшого списують як блазнів. Їм також закидають, що вони, хоча й застерігають від грядущого лиха, зазвичай не вказують, як йому запобігти. Вони лише потирають свої примарні ручки, коли нарешті – довго по їх смерті – стається те, що вони колись провіщали. Тим більше причин вряди-годи дослухатися до їхніх пересторог і діяти відповідно до одної з основних заповідей обережного експериментатора: *уникати того, чого можна уникнути*. Бо і так ще завжди залишиться доволі неуникненого; разом з тим, чого можна було б уникнути, якби його вчасно розпізнали. (37)

Наша епоха, здомінована всесиллям хибно зрозумілої і зловживаної науки, є, мабуть, першою, яку можна було б назвати теокластичною: нам кажуть, що Бог розлетівся на друзки, помер. Людину визнали річчю, що складається з вуглецю, води, кисню, фосфору, сірки. Оречевлення життя, духу, мислення зробило жахливий поступ. Чи є людина лише купкою молекул, зібраною випадково (яку, можливо, задля підвищення її ефективності слід дещо перелаштувати за допомогою генної інженерії) – чом би тоді таким самим або

схожим молекулам вже еони тому не з'єднатися з іще більшим успіхом на якійсь іншій придатній до життя планеті? І дійсно – чому б ні – і до того ж у багатьох місцях? Усі ці нісенітниця я, звісно ж, відкидаю, але Ви, якщо вам заманеться, можете коміть головою кинутися у міт про вічне повернення. Творіння чи гомінізація стануть тоді повторюваним процесом, і “всякий люд прерізної породи” зможе замешкати догідні зорі. Якщо якісь із цих мешканців Усесвіту вже задовго до нас були настільки спритні, як ми сьогодні, то вони, мабуть, вже задовго до нас порозщеплювали свої атоми, позапускали свої ракети, а самих себе повибомблювали до ноги. Ось справжня причина, чому вони так вперто мовчать. І якщо кілька маленьких чоловічків і вижили в цій катастрофі, то це була саме та мить, коли вони позеленіли, а з їхніх чіл повиростали знані з різних анекдотів мацаки. (38)

Оскільки я не є патентованим гуру, то завжди уникав давати добрі поради. Втім, час від часу, черпаючи із не надто щедрого скарбу власного досвіду, дозволяв собі сказати кілька речень. Їх було небагато й вони не вирізнялися особливою глибиною. По-перше: Ти не корок, якого водою

носить в різні боки, ти не забавка злих сил. По-друге: Якщо ти продукт еволюції, то той, хто створив еволюцію, створив тебе. По-третє: Ти є собою – і ліпше будь більше собою, ніж менше. По-четверте: Ніколи не зарано почати зводити навколо себе капсулу тиші, мовчання, самотності. Лише у цьому звуконепроникному просторі можна почути голос природи, думати думи власного серця. По-п'яте: Що б не промовляло до тебе голосом світу – все зло; жоден, хто захоче тебе до чогось намовити, не робить це не з добрих міркувань. По-шосте: Коли ти ствердиш, що існує лише одна річ, яку ти можеш зробити, змусь себе зробити дві. По-сьоме: Не будь нічим на сто відсотків; не плутай життя з гешефтом; заробляй на хліб насущний вдень, а по тому будь вільний.

Голос мудрости рік і рік, але його істотним посланням було незмінно: Розірви пов'язання! (До речі, цілковита протилежність пораді Е. М. Форстера наприкінці його "Говардового кінця"). Бо я переконаний, що лише тимчасовий вихід із рядів того людства, що наповнює наше сторіччя, зможе врятувати цей світ. (39)

Навіть наша зубожіла земля усе ще достатньо багата, щоби щодня могли траплятися небачені

дива. (Якби ми могли їх бачити, вони б не були дивами). Занепад можна зупинити; ми знову можемо повернутися на таємничу і чудесну неповторність кожної людини; стрибкоподібне пробудження може набути масштабів епідемії. Це пробудження, якщо лише воно охопить достатню кількість людей, неминуче призведе до того, що всі вжахнуться, якими засліпленими є нації, і як їх провадять до погибелі. Те, що їхні проводарі не менш безпорадні, не виправдовує їх. Однак якби достатня кількість людей обурилася на спробу перетворити наше життя на полігон останньої війни людства у Всесвіті, це призвело б до найбільшого повстання в історії: скасування війни. Можливо, це безпідставна месіянська надія, та в кожному з нас живе Месія – і тільки в нас. (40)

Ну і де ж ті двері, яких нема? Відповідь здасться дитинною, хоча я б і волів утримати її в усій її дитинності: в серці людському. Тобто вихід завше мусить бути одночасно і входом; лише в приватному порятунку. Чим більше занепадає приватне життя, тим більше кам'яніє серце. Проте нині усе вивертають назовні; нас навчили соромитися своїх почуттів. Все вкрило вапно холоду. Ми настільки онауковилися, що для нас має чинність

лише повторюване, а його виявляють за допомогою опитувань громадської думки і дослідження ринків.

Однак нема нічого ворожішого серцю, ніж реклама, цей справжній прислужник сил, що нами правлять, а подекуди й сама одна з тих сил. Жоден гунн не чавив під сідлом м'яса собі на вечерю аж такою мірою, як це робить реклама. Ми будимося вранці з брехнею, зі ще більшою лягаємо увечері спати. Але від брехні відмирає серце, не голова. "І будете таким, як Бог" – брехнею розпочався експеримент, перша спроба спокусника; і навіть Господь зміг зарадити собі лише у той спосіб, що перервав експеримент і вигнав усіх. А тоді все поступово почалося заново. (41)

Незадовго до кінця світу, будителі мертвих і заклиначі змії теж загорнулися в лабораторні халати. Пожирачі людей зодягнули їх ще раніше. (42)

Більшість органів тіла змінюють своє основне завдання, яке тепер полягає в тому, що вони взаємозамінні. Серце, печінку – та чого тільки не виривають в їх носіїв, аби тут-таки трансплантувати; в носіїв, що тільки-но налаштувалися перейти в стан мерців, якщо лише їм в цьому не змогли. Позаяк фахове око біоетика ще чуває над усім цим – то все ще гаразд. На похороні порятованих наукою, що відбувається незабаром після того, до труни можна вкласти копію чималеньких хірургічних і шпитальних рахунків, подібно як фараонам зазвичай вкладали до усипальниць

мініятурні зображення своїх домівок з усім начинням. Пояснення цієї макабричної круговерті я вбачаю в тому, що хвороба й смерть втратили у людському житті свою стійку форму і, визнані помилками долі, вимагають негайної корекції. (43)

Упродовж тривалого часу тоді ще рідкісні природничники мали виняткове щастя не володіти жодним методом. Тим-то й могли собі дозволити вирушати на прогулянки природою, які їх ні до чого не зобов'язували. Таке твердження викличе, либонь, чимало заперечень, бо нема доволі доводів на те, що наявність багатої і розгалуженої методики приносить науці не лише користь, але й небезпеку. Кажучи метафорично: метод – це, так би мовити, борозда, проведена в землі; вона має векторні властивості і визначає напрям, в якому рухатиметься праця. Чим більше методів застосовує дослідження, тим вищою стає ймовірність, що несвідоме залучення майже паралельно розташованих методів збіжиться із напередвизначеністю результатів. (44)

Коли дослідник вивчає природу, вона вивчає його. Від неї він може почути лише те, що вже є в ньому самому. Лише зрідка трапляється, що хтось,

усупереч собі, щось та й відкриє. Якщо дослідник, етично кажучи, є кепський, то він робить, кажучи когнітивно, кепське дослідження. (45)

Ну що ж, природничі науки заходилися тепер за мізерну платню благословляти зброю, яку збиралися скерувати проти природи. Особливу потребу в такому вибаченні гамузом відчувають генетика і медицина. Бо як би інакше вони могли спокійно спати, якщо вони власне дійшли до того, що, скажімо, вживляють людські гени в помідори чи картоплю, або розчленовують труп щойно померлої дитини для корисного застосування її органів? Невже ніхто не зміг би дорікнути їм, що декотрі їхні дії можна прирівняти до канібалізму? Втім, терплячість: незабаром з'являться фахівці з етики пожирання людей. І якщо у Сполучених Штатах вже тепер можна патентувати живі істоти, то розведення запатентованих людей є лише питанням часу. А тоді з'являться і відповідні біоетики, і адвокати, що спеціалізуються на патентах, а врешті-решт, можливо, й кухарі для приготування людських делікатесів. (46)

Не минає й дня, щоби великі газети й журнали не подавали дуже ретельних, здебільшого зле і

по-невігласьки написаних звітів про “прориви” та життєво важливі відкриття й винаходи. Так звані медії здійснюють це чи не ще паскудніше. Читачам щодня вбивають в голову, що американські дослідники й навчені від них іноземці – справжні молодці. А ті вірять, так само як і вірять кока-колі. (47)

Хоч там як, але я вважаю неспростовним, що віра в природничі науки заступила собою і витіснила віру релігійну. Люди беззастережно довіряють благій вісті, що вони її наполегливо проголошують, хоча й уявляють собі чимось на кшталт векселю на майбутнє. Наразі ми ще живемо в падолині сліз, та все ж уже намагаємося її каналізувати. Ось лише мені, як це часто буває, не вдається розрізнити причини й симптому. Чи стали природничі науки сурогатом віри, бо та вже втратила силу, чи самі спричинилися до інфірмативності релігії? (48)

І все ж: не знаю, хто б пояснив мені, як вдалося так вмовити всім народам, що велетенські і все більші фінансування природничих досліджень за рахунок податків відповідають інтересам кожного. Ясна річ, усі ми відчуваємо, що не можемо

дозволити собі відмовитися від знань, нагромаджуваних сторіччями. Але ж для чого це гарячкове нагнітання темпу? Діяльність, про яку ніколи не можна сказати, що вона досягла своєї мети, вже сама собою підозріла. Цей закид, – а він стосується усіх духових справ, приміром, філософії, – мене не переконує. Природничі науки містять невимовно агресивну компоненту, відсутню в інших науках. Яке б дурнувате, захланне враження не справляли історія, соціологія, національна економія, чи політологія, вражені ними смертні, їх змінять інші покоління зі своїми модами. Натомість природа, порівнюючи з дочасною особою, вічна, і така вже її властивість, що заподіяна їй шкода може лише множитися. Поминаючи те, що вони за необхідністю були нешкідливі, давні покоління природничиків мали ще й мало не релігійний респект перед природою. Нові ж розглядають її почасти як гноївку, почасти як золотоносну жилу. (49)

Мислити значить вибирати, а отже й відкидати, проте нашим сьгоднішнім наукам усе однаково любо, аби тільки його опублікували. Неопублікованість – єдине пекло, що його визнає природничик. Ба навіть Богові знайшлося б місце у

World who's who in science, адже він опублікував світ; щоправда лише в одній, зате досі активно читаній праці. (50)

Якби хтось запропонував дещо охолодити запал природничих досліджень, він цілком заслужено виставив би себе на посміховисько. Всі ми дали собі вмовити, що ніщо суще не варте погибелі. Так, бачить Бог, природничі науки суцї! І без їхньої волі жодна бомба не випаде з гнізда. (51)

Незабаром неодмінним стане фінансувати лише тих науковців, які письмово зобов'язуються нічого не відкривати. (52)

Природничі дослідження назавжди залишаться кон'юнктурними, – в цьому гарантія їх існування. Їх обмежує те, що для багатьох вони перетворилися на щось на кшталт заміни релігії. Поява поняття “догма” в наших сучасних науках – кепський знак; знак того, що природничник втрачає один з основних своїх атрибутів – минущість. Якщо так піде далі, то люди, що підважують існування подвійної спіраль ДНК, закінчуватимуть життя на багатті. (53)

Шалений поспіх, яким нині намагаються попихати все на світі, анітрохи не дбаючи про наслідки, позначений побічним ефектом, щиро кажучи для мене несподіваним: загрозово частішають випадки грубого підтасування результатів досліджень. Може, хтось би й вітав це як ознаку того, що людське ще не зовсім зникло з природничих наук, та мені були б любіші інші ознаки. (54)

Якби ми могли говорити з тлею, то, можливо, почули б, що всі листки на дереві існують лише задля неї. Виправдання існування біоетиків окреслене не так виразно, бо вони, як я розумію, представники значно молодшого ремесла. (55)

Гадаю, не зайве нагадати, що де б не зібралось бодай трое лікарів – тут-таки під столом сидить і вже наслухає фармацевтична промисловість; а також те, що між словами «пацієнт» і «патент» – різниця лише в кілька букв. (56)

Те, що поєднує всі сучасні природничі науки – це глибока зневага до всього, що не захищене непробивним панциром фахової незрозумілості. Вони розпізнають одне одного за тим, що

одне одного не розуміють. Втім, єдине, що їх посправжньому поєднає – це передумови працевлаштування. (57)

Секундус (48 років, біолог): ... чорта немає. Покажіть мені його магнітний резонансний спектр.

Примус (глибокий старець, колишній природничник): Найбільший підступ чорта в тому якраз і полягає, що його не існує. Що є всюди, того нема ніде. Гомеопати розріджують молекули аж до цілковитого їх зникнення, але ж десь то вони ще мусять бути, адже молекули не знищуються способом розрідження.

Секундус: Що далі Ви говорите, то абсурдніше. Невже Ви хочете сказати, що природничі дослідження вигнали чорта за допомогою розрідження? Ми що, молекулярні екзорцисти? (58)

Секундус (48 років, біолог): У природничих науках панує свобода думки... Істинним є те, на що можуть спертися послідовники, хибним – те, що послідовників не знаходить. А тепер, оскільки вже майже усе можна запатентувати, я б сказав, що істинним є те, на чому можна заробити гроші. (59)

Що стосується дескриптивних наук, то тут я дуже добре уявляю собі межу, а саме коли все, що може бути описане, вже описане. Це відбуватиметься, звісно, не так, що котрогось там 2200 року хтось крізь електронний мікроскоп розгледить напис “Тепер ти знаєш усе!” Та вже тепер є науки, в яких дедалі важче стає досягти чогось вагомого. Це стосується цілих великих ділянок фізики, але й декотрих галузей хімії.

Звичайно, завжди знайдеться що робити; бо, як відомо, маленькі воші мають ще менших. Та скільки можна дрібнити атоми й атомні ядра? Мене переслідує неприємне відчуття, що якби скасувати Нобелівську премію з фізики, то перестали б відкривати й нові елементарні часточки. (60)

Не знаю, чи існує щось таке, як заборонене знання; безперечно, є заборонене застосування знань, як це впливає з усіх карних кодексів. Цей спосіб регулювання чи заборони не має нічого спільного зі свободою досліджень. Насправді вона давно зникла у природничих науках, а саме тоді, коли дослідження стали геть немислимыми без зовнішньої, зазвичай громадської допомоги.

Сьогодні, позаяк тепер йдеться вже здебільшого про податкові кошти, не зайве було б запитати, а скільки платників податків, власне кажучи, виправдовують застосування своїх коштів для фінансування генетичних конструкторів. Коли затвердження теми у природничих науках відбуватиметься шляхом плебісциту, вони будуть змушені застосовувати цей вислів до самих себе: з якої руки їм, ту й лижу. (61)

На що б я залюбки подивився, то це на заснування зали слави – у США її називають *hall of fame* – такого-от перманентного списку, до якого заноситься кожне важливе передбачення якогось іменитого фахівця, разом з його іменем, датою й дослівним текстом. (Про таку почесність його можна сповіщати елегантно надрукованою карткою). Відтак ці вислови слід що п'ять років знову публікувати і порівнювати з дійсністю. Від цього я сподіваюся цілющого впливу на наших псевдокартезіанців, які, як видається, девіз *scribo ergo cogito* перетворили на доказ свого існування і здатності мислити. (62)

Є на світі речі, над якими слід глибоко замислитися, а є й такі, чию поверхню слід тихо подивляти.

Та хто хоче збагнути дзеркало, мусить його роз-
трошити. Охоту дитини розбирати іграшки за-
звичай пояснюють дитячим потягом до руйну-
вання або гідною захвату цікавістю, що вона, як
відомо, є джерелом дослідження. Ось тільки що
дитя не приходить знову й знов і не вимагає все
більших і більших коштів на дослідження. (63)

Найтяжча провина природничих наук, у тій
формі, як їх застосовували в минулому столітті,
полягає, ймовірно, у фрагментуванні нашого об-
разу природи: це було неминучим наслідком ін-
дуктивного підходу в дослідженні. Байдуже, чи в
давні часи природу сприймали лірично, містично
чи по-шаманськи, – завжди вона здавалася люди-
ні неструктурованою магією, континуумом, про
початок і кінець якого можна хіба лише снити.
Тепер же цей сон – рівно як і всі інші – розвіявся.
За допомогою дедалі витонченіших методів різні
природничі науки накинули цьому континууму в
деяких, часто вельми віддалених одне від одного
місцях немовби мережу чи дуже густу сіть. Цим
їм вдалося розбити велетенську ріку на маленькі,
не пов'язані між собою струмочки. Поглиблен-
ня природничих досліджень спричинило роз-
щеплення споглядання природи. Чим щільніша

сітка, тим нікчемніші результати. І нікого нема, хто величезну кількість окремих фактів, кожен зокрема неймовірно банальних, був би здатен знову пов'язати між собою: для такого діалектичного стрибка нам всього-на-всього бракує м'язів. До того ж, нема жоднісінької гарантії, що це взагалі оплачується. (64)

Наслідки надмірної спеціалізації, що так часто приносить новини, які ніхто не хоче чути, можна розпізнати за тим, що, відвідуючи ділянку, на якій ти колись, скажімо, десять чи двадцять років тому, добре знався, сам собі здаєшся, кимось, хто увірвався до власної лазнички, а там у ванні сидять двадцять чотири суворі фахівці. (65)

Чого б я собі бажав – то запровадження чи, власне кажучи, повторного запровадження таких умов праці, які уможливляють чоловікові, може, ще разом з двома-трьома молодшими, провадити свої дослідження спокійним і гідним чином. (...)

Ненастирливо і благоговійно намагатиметься дослідник майбутнього, це бліде твориво моїх мрій, вивільнити те, що покоїться в природі; і спосіб, яким він це зробить, визначатиме вартість відкритого. Він спробує оминати сірі

смути розшматованої природи, що залишаться після його вимірювальних машин; і уникатиме, наскільки зможе, МЕТОДУ, цього бульдозера реальности. Він діятиме неквапно, тому що буде одним із небагатьох. Він постійно здаватиме собі справу з неунікненності долі, яка полягає в тому, що між ним і світом завжди пролягає межа людського мозку. Але насамперед він здаватиме собі справу з тією вічної темряви, яка неминуче оточує його, поки він досліджує природу. (66)

Мені хотілося би спорудити скромну стелу в пам'ять про сера Артура Гелпса (1813–1875), секретаря й довіреної особи королеви Вікторії. Мабуть, це саме він вигадав неймовірно корисне дієслово “to disinvent” (розвинаходити, тобто повернути все так, як воно було до винайдення). Єдиний приклад до цього слова подано в Oxford English Dictionary (том 3) в цитаті зі самого Гелпса, датованій 1868 роком: “I would disinvent telegraphic communication”. З якою ж радістю я б заснував, якби був молодшим, клуб закривачів і розвинахідників! (67)

Два доленосні наукові відкриття, що їх в їхній остаточній дії взагалі годі ще передбачити,

визначили моє життя: 1) розщеплення атома, 2) з'ясування хемічного механізму спадковости і маніпуляції, що з нього випливають. В обидвох випадках йдеться про спаплюження ядра: атомного і клітинного. В обидвох випадках я маю відчуття, що наука перейшла межу, якої мала б боятися.

Як це часто трапляється в природничих науках, засадничі відкриття ми завдячуємо дивовижним людям, проте від того тлуму, що йшов безпосередньо за ними, вже відчутно відгонило мекітичним. «Господь не міг цього хотіти!» – так, кажуть, вигукнув Отто Гауф. А чи він спитав Його перед тим? Чи Він промовчав? Маю враження, що Господь волів би, аби Його не втягали в ці дискусії. (68)

У науковому дослідженні є шукання і є знаходження. Шукачі не конче знахідники, та вони залишають вартісніші описи мандрівок. Старші покоління науковців – а також більшість до мене – здебільше належать до типу шукачів. Пошук містить також елемент сновидіння, мрії, і можна сказати, що не один великий вчений зробив свою велику знахідку наче уві сні, до того ж, знаходив не завжди те, що шукав. Проте сьогоднішні

дослідження надають знаходженню надто велику вагу і орють свої аббревіатури бульдозером на безмовних луках природи. (69)

Коли Дарвін вийшов на трибуну, професійна віра в поступ почула те, у що зі справжнім захватом уп'ялася зубами. Десь вже ближче до кінця "Походження видів" можна прочитати такі варті уваги речення: "Отож, можемо з неабиякою довірою дивитися назустріч запевненому майбуттю чималої тривалости. А позаяк природний відбір відбувається винятково за правилами добра і задля добра кожної істоти, то всі тілесні й духовні обдарування невпинно зростатимуть, назустріч досконалості." Залишається лише зааплодувати і вигукнути: "Браво, плутонію! Гайда, діоксине!" (70)

Був собі колись один чоловік, і сподобився він уздріти ангела. Замість того, щоб упасти перед ним на коліна, він відірвав від ангельських шатів гудзика і заходився досліджувати його хемічний склад. Він робив це усе своє життя, і кінця цьому не було видно. І ось чоловік помер, гудзик передали комусь іншому, але його склад ще й досі аналізують. (71)

До найважливішого спорядження дослідника вузької ділянки є шори. Сліпий, наче кріт, до усього, окрім одного, кожен з них порпає свій тунель. Коли два тунелі зустрічаються, дослідники тиснуть один одному руку і разом вирушають за винагородою. Втім, здебільшого ці нори перетинаються лише в нескінченності, і коли їх стає забагато, пагорб провалюється. Багато природничих наук саме досягли цієї точки, проте їх штучно утримують при житті, і то не тому, що потрібно ще більше тунелів, а просто тому, що є кроти, і вони хочуть їсти. Основна функція наук сьогодні – утримання науковців. (72)

Хіба ж випадково, що перші, надзвичай несміливі спроби колонізації природи розпочалися приблизно в той самий час, коли після відкриття Америки на Землі вже небагато чого залишилося, що можна було б відкривати? (73)

Якщо пощастить, то в одному-єдиному числі “Нью-Йорк Таймс” чи часопису «Саєнс» можна вчитати про таку кількість наукових безчинств, що вся решта життя просто забезпечена щонайгіркішими суперечностями. П’ятдесят тисяч

бездомних у самому лише Нью-Йорку і 4,5 мільярди доларів для так званого „Supercollider“ – пристрою, що дасть фізікам-ядерникам змогу ще сильніше вдарити атому по голові – аж він вересне так, що у Стокгольмі почують; чи ось в Каліфорнії: ацефальний виплодок, що його ще кілька днів штучно підтримуватимуть при так званому житті, аж поки не знайдуться інші новонароджені, які потребуватимуть того чи іншого органу цієї безмозкої дитини. *Requiescat in dollaribus!* В іншого зародка візьмуть щось, що, вживлене в мозок хворого паркінсонізмом, сотворить диво – принаймні в очах хірурга. Органи бадьоро трансплантують, так ніби вони карбюратори чи свічки для запалювання; в той-таки час інші змушені розпрощатися з життям в умовах, у які краще не заглиблюватися. Глибоко заморожені ембріони врешті-решт приречені на смерть у смітєвому відрі. Матері напрокат сперечаються за дитину й прибуток. Діти з пробірки не знають ні батька, ні матері, біля їхньої колиски мило всміхалися піпетки й пінцетки, може, ще й гінеколог та адвокат зі своїми чеками. Що за світ! (74)

Те, що природні процеси раціонально пояснювані, свідчить, либонь, не так про людське раціо,

як про самі природні процеси. Бо ж бувають і такі аксіоми, під якими розверзається безодня. Загалом це мало бентежить кожного зокрема, бо його кроки невпинно скеровані до мети, що її відкриває найперший крок. Те, що мета ця наприкінці шляху часто-густо виглядає цілковито інакше, ніж на початку, – це вже справа інша, і я не маю наміру тут її розглядати. Коли дослідник вже не може йти далі, він стверджує, що досяг мети. (75)

Про генну інженерію

DNA: Deum natura adorat? – DNA: Deus naturam amisit. (76)

Почасти дійсно несамовиті спроби перетворити живий світ на такий-от генетичний гуляш, що про нього сьогодні читаємо, не можуть не викликати запитання, а чи дійсно дослідники здають собі справу, чого вони прагнуть. Здається, природничі науки втратили відчуття власної мализни, у наших розхристаних часах вони знайшли духовий і моральний вакуум, що його тепер заповзялися заповнити собою. (77)

Неймовірно щасливою обставиною я вважаю те, що багатовимірність живого не піддається ні простим, ні складним науковим поясненням.

Її можна лише мовчки подивляти, якщо лише не хотіти поховати її в патяканні про кульгаві експерименти з моделювання. Діставшись правдивого життя, наука тут-таки деградує до рівня базікання. Я переконаний, що лише найдурніші молекулярні біологи чи генетики не усвідомлюють, наскільки одновимірними, якими неймовірно примітивними є насправді їхні експерименти. Успіхи засліпили їх, не так щодо того, що ще слід зробити, як щодо того, чого робити не можна. Якби вони були критично налаштовані – але таких аж надто мало – дослідники змушені були б визнати, що вони, що б вони не робили, не імітують життя, а пародіюють. (78)

Як так сталося, що генетика заступила людську долю. – Вже, мабуть, незабаром після воцоловічення почали розмірковувати про долю, непереборну людську долю. У більшості релігій, під різними означеннями, впродовж багатьох тисячоліть саме божественне провидіння було тим, що визначало долі людей. Один помирав молодим, іншому випадало довге життя; хтось захворював – а хтось залишався здоровий; одному щастило – а інший гинув: незбагненним залишалося те, що називали провидінням чи – в просвічені

часи – випадковим збігом. І лише новочасні науки – десь так у проміжку між Дарвіном і Менделем – створили фатальну ясність. Фатальну, бо оречевили життя; зачастини природи вони проголосили основним змістом свого світогляду; вони змушують нас забути, що тіло – чи то рослина, тварина чи людина – щось більше ніж білки, жири і цукор. (79)

1943 року Авері і співпрацівники, а за ними і моя невеличка група дослідників, встановили, що дезоксирибонуклеїнова кислота (ДНК) є носієм генетичної інформації. Втім, не ці відкриття – що їх натхненні журналісти патетично назвали б революційними – стали причиною доволі раптового кількісного зростання студентів та практикантів біології. Його причину слід вбачати радше в опублікованих багатьма роками пізніше працях, які демонстрували, що можна поєднувати між собою молекули ДНК чи їх фрагменти від різних живих істот. Бо саме відтоді почало справджуватися прокляття застосовуваності. Молекулярна біологія, генетика, імунологія аж змагалися у витворенні щонайабсурдніших схрещень: тварин, овочів із – на приклад – людськими генами. І ти диви: всі ці монстри й химери виявилися придатними

до патентування! Це рішення американського бюро патентування я розглядаю як катастрофічне і безглузде. Це дійсно питання кількох років – і ми матимемо честь потиснути руку першій патентованій людині. Більшість природничих наук переселилися на Блоксберг, і те, чим вони там займаються, дуже мало відрізняється від кування інструментів для війни проти Творіння та еволюції. (80)

Що ж стосується визначення загального коду геному, то пов'язані з цим сподівання такі велетенські, що їх передумовою є гарантія безпомилковості, що її наука зазвичай дати не може. Чого лише може не трапитися у випадку чотирьох літер, кожна з яких взята майже мільярд разів! Я переконаний, що опубліковані раніше розшифрування невеличких фрагментів ДНК аж кишать “друкарськими помилками”. Якби Творіння могло собі дозволити розгортатися у припустимому для науки просторі похибки, з нього би, ясна річ, ніколи не було нічого путнього. (81)

Гадаю, що зубожіння людяності прогресує достоту такою самою мірою, як і кількість начебто пояснень природи. Хіба дало нам щось, що ми

вважаємо, ніби можемо обґрунтувати поняття раси припущенням про явні відмінності у генетичній субстанції? Чи допоможе нам, що ми зможемо колись порівняти нарешті послідовність нуклеотидів у геномі негра й білої людини? Поява поняття рас сильно спричинилося до лиха в цьому світі. Якщо й існували колись “чисті” раси, то, гадаю, вони не мали шансу вижити. Я вважаю, що кожна жива істота більше дістає від “Іншого”, ніж від себе самої. Ніч тисячоліть принесла багато чого, про що професійні нишпорки рас воліли би не знати. Чи не краще розглядати життя на Землі як нескінченну клавіатуру, на якій можна зіграти безконечну кількість мелодій, серед яких жодна не є кращою за інші? (82)

У царстві життя нема випадкових форм. Ну нехай ще форма Маттергорна випадкова; але ж серце, нирка, крілик?* (83)

* Сподіваюся лише, що „морфологічна інженерія” ще змусить на себе трохи зачекати, бо інакше легка промисловість чи індустрія поховань тут-таки заходяться вимагати виробництва геометрично правильніших живих істот.

Про філософію

Філософія взагалі починається допіру там, де її нібито заступили природничі науки. (84)

“Істинний” – невпинно вживане нащодень, зужите слово, та водночас і одне з найпіднесеніших у мові. Це поняття суперечить діалектиці, а проте загнане в діалектичні лещата, так що скептик, почувши гарне гасло *magna est veritas et praevalerebit*, „велика істина переможе”, не зможе втриматися і не запитати, чи ми, бува, не величаємо істиною те, що перемагає? (85)

Інстинктивна властивість розпізнавати ближнього як по-іншому влаштованого є таємничим і, либонь, не найкращим даром людини. Те, що кидається нам у вічі на вид іншої постаті,

складається з безлічі імливих складових частин, серед яких ми, поза сумнівом, годні описати лише якусь децицю. Те, що інший – не я, вчить нас відчуття нашого Я, що його ми здобуваємо ще задовго до дитячого садка; а ось що цей інший не лише екзистенційно, але й якісно відрізняється від мене – це береться зі знання, яке я ледве чи зможу пояснити. Поглянувши на своє потрійне відображення у дзеркалі з бічними крилами, людина, можливо, відчує той метафізичний страх на думку, нібито вона – хтось інший. І лише заходившись платити, вона знову віднаходить себе: така-от форма індивідуації через чекову книжку, котра цілком надавалася би до нашої епохи. (86)

Хай там як, але в нашому суспільстві панує те, що я якось назвав „ентропічним імперативом”, а саме така-от максима: „Те, що можна зробити, слід зробити.” Це життєве наставлення є водночас індульгенцією і вибаченням будь-якого неподобства. Колись вона, можливо, звучала б так: „Більшість із того, на що здатна людина, вона робити не сміє”. Ми позбулися цих пуританських стримів, бо наше підсвідоме тепер перуть так само часто, як і наше спідне. (87)

Впертість у відмові слухати не обмежується днем, втім, уночі закритість прибирає інших форм. Сни зблідли, знекровились, втратили емпатію; якщо вони й можуть чимось вжахнути, то хіба своєю тривіальністю. Втім, здебільшого вони ніколи й не приходять, бо сон перетворився на безліч разів перериваний напівсон, якусь повзку дрімоту під одноманітними вежами Мангеттена, серед сигналення авт та сирен. Злочинно пошарпані хмари кривавлять сірістю. (88)

Всі ми слабуємо моральною короткозорістю, нездатні осягнути наслідки того, що зробили. Тому ми утримуємо спеціалістів з етики, і їхні поменшувальні окуляри дають їм змогу дозволяти нам багато чого, на що мала би поширюватися заборона. (89)

Всі мають рацію, якщо вони в більшості, і справа кожного – розвідати, де та більшість, до якої йому слід приєднатися. Та так уже на світі повелося, що там, де всі мають рацію, не має рації ніхто. Те, що ми втратили – то абсолютність інтенсивності. Слід бути вдячним, що ще взагалі залишилося кілька людей, спроможних з глибини свого серця

сказати „так” і „ні”. Їх небагато, і майже ніхто не чує їхніх голосів. (90)

Спостерігаючи за людьми, з якими мені доводиться зустрічатися, я не особливо маю враження, що у них є велика потреба в таємницях цього загадкового світу. Що відбувається в їхньому внутрішньому світі – якщо вони тільки ще мають щось подібне – я, звісно, не знаю. Можливо, через те, що до них день і ніч промовляють якісь машини, якась епідемія афазії відбирає в людей здатність висловлюватися, а відтак і відчувати та мислити. Вони складаються із суцільних цитат; вони – те, що в історії музики називають пародією; вони живуть між двома значками лапок. Брак своєрідності характеризує це покоління – під час Другої світової війни вони або були малими дітьми, або ж народилися після неї – пародійне покоління, для якого фахівці, що не мали нічого ліпшого до роботи, вигадали дурнувату назву „постмодернізм”.* Назва то дурнувата, ось тільки небезпідставно створюється враження,

* Нісенітниця, що їх сьогодні – особливо в англomовному світі – плетуть про постмодернізм, мультикультуралізм тощо, засвідчують, що люди втратили здатність розрізняти між секретом і екскретом.

що безжальна, вбивча епоха звироднілого націоналізму і комунізму духово покалічила людей. Отож і живляться їхні почуття консервами (фільмом, фотографією, телебаченням та відео, фотографом та стерео – одне слово, як кажуть в американських рекламах, „state-of-the-art”). Вони живуть, наче під скляним ковпаком, що відмежує їх від великих чудес цього світу.

А варто наголосити окремо: дива сьогодні такі ж великі, як і в перший день після сотворіння світу. (91)

Природа не є ні приятелем, ні ворогом; вона просто є. З кліщем, що живе у пралісі, може трапитися все що завгодно, і якщо він – подібно до нас – розглядає себе як центр лісу, і якщо він є дуже дурним кліщем, то вбачатиме в лісі ворога. Його здатність робити висновки з цих уроєних ворожих стосунків анітрохи не менша, ніж наша супроти природи. Ось тільки що чинимо ми, ймовірно, ще значно дурніше. Ми звикли трактувати природу як ворожу, коли вона нам неприємна. Більшість людей не люблять мокнути, йдучи вулицею. Та якщо дощ є частиною природи, то це стосується і парасолі. Захист від незручностей – це не те, що обходить етику. Інша справа, коли

люди починають обмірковувати, як би то скасувати дощ чи скерувати його туди, де живуть інші, чужинці, вороги.

Коли саме люди перестали розглядати природу як те, що дане, що тимчасово нам ввірене, те, що було до нас і залишиться після нас – цього я сказати не можу. Можливо, це збіглося з моментом, коли людство здійснило свій вихід з природи. (92)

Те, чого, здається, не розуміють ті, що тепер живуть, – що не розуміють, що добре, святе, шляхетне припиняється, тільки-но проголошується. У великому бюджеті вічності захищується лише те, що діється мовчки. Тільки приховане нам захищується. Це справджувалося навіть у випадку релігій лише на їхніх початках, і геть неподдане зі скаженими перегонами суперлятивів наших часів. (93)

Істина: ледве чи є інше слово в мові, яке рясніло б стількома близнами. Де до нього не торкнися – скрізь воно кривавить. *Veritas, veritatum veritas!* – чи говорив це хтось? Властиво, таке слово, як це, не повинно би мати форми множини. Там, де є істини, нема істини: втім, таке твердження було б передчасне. Кажучи, що прагне істини,

визначаючи істини, дослідник має рацію. Людина не може усталити вічну одиницю – щонайвище кружляти навколо неї. Проте скептик, либонь, дійде висновку: надто багато істин – це смерть мудреця. (94)

Чи завжди люди вважали свій час найоблуднішим? Не думаю. Часи, які не знали реклами, були захищеними від найгіршого. А воно прийшло разом із комерцією, потім перекинулося на політику, а тепер вже поширилося і на все наше життя. Релігія, приватна сфера, наука – нічого, дослівно нічого не залишилося нею не заплямованого. Вона перетворила істину на змінну величину, що її можна виміряти лише методом знищення істини. Там, у нескінченності, де перетинаються паралелі брехні, – ось там зламають жезл осліплого людства над нашим часом. Ми, легкі мандрівники у цьому важкому світі, тим часом можемо лише сподіватися, що те, що ми тут любимо, і було тією істиною. (95)

Хто в лабіринті прийшов у цей світ, той не шукає виходу. Ба, він навіть уявити собі не може, що вихід існує. Той факт, що – заки сягає пам'ять людська – завше шукали виходу, і що його шукають

по сей день, свідчить, що в усіх нас ще досі живе імливий, леткий спогад, що колись існувало і ще щось там, назовні. Ось тільки що, на жаль, у кожного своє уявлення про вигляд і розташування цього виходу. (96)

Всі ви померли, Зевсе і Геро, Аполлоне і Атено, Артемідо і Гермесе, Афродіто й Деметро, де ви, решта богинь й богів з вашим незліченим почетом, невже ви всі померли? Релігії не помирають, вони розчиняються і нам здається, що вони зникли. Проте, я думаю, нічого в цьому світі не може затратитися, нічого, що колись володіло людськими душами. (97)

Ось це власне і є тим глибшим значенням. Нам здається, що все затратилося, що всі добрі боги нас полишили. Чому ж зі світу зникли і гірке благословіння полеміки, персифляжу, піднесення одиниці над похмурим хаосом мільярдів людей, піднесення, що підкреслювало дистанцію між ними? Благословіння, що зберігало свою чинність ще навіть до двадцятих років нашого сторіччя. Граббового чорта мені запитати не вдалося, він кудись переселився, кажуть, до Техасу. Отож мені довелося шукати когось іншого. (98)

Я поклав собі шукати Першого-ліпшого, квінтенсію „чоловіка з вулиці”, щоби запитати його, що він думає про втрату стількох речей, які робили світ прекрасним. Та на моє превелике розчарування виявилось, що він узагалі не думає, а тільки повторює те, що кажуть всі. Власних думок у нього немає, все, що він видає за такі, було лише імпровізацією під час опитування. (99)

В одній зі своїх максим Чемфорт закидає сатирикам, що з усіх палаців їм відомі лише вигрібні ями. На мою думку, це не анітрохи не закид: хто бажає зрозуміти і повчати людство, повинен споглядати людей передусім там, де вони найбільше схожі один на одного. Вивчення кожного зокрема може розпочатися допіру пізніше. Кожен по-одиноці сидить у своєму власному раю, натомість усе людство загалом – у спільному пеклі. (100)

Рік тому мене якось запросили прочитати лекцію в одному університеті на північному сході країни. Це був приватний університет, один із найновіших, котрий успішно нажебрав чималеньку суму грошей. Коли мене провадили через будівлі і лабораторії, мені впали у вічі численні

плакетки з подяками, прикріплені до стін, на яких одному спонсорів дякували за фінансування підлоги, іншому за спорудження даху. Навіть у туалеті було кілька написів такого ґтибу: такий-то заплатив за вмивальники, інший за унітази. Мені цей монумент американської готовости до пожертв видався символом нашої суспільної системи. Якби в одну мить, подумав я собі, одночасно усунути всі дошки подяки – вся будівля б завалилася. Те саме стосується і нашого світу: те, що утримує його вкупі – то взаємні пов'язання і наскрізні переплетення. Все в ньому взаємно зумовлене: без досліджень спадковости нема метра, без президента країни немає масових убивць, без військової промисловости – симфонічного концерту. (101)

Небезпечно закидати вудку у кратер вулкану.

Так, скажімо, те, що давніші часи називали душею, вислизнуло в запеклих рибалок крізь пальці; а позаяк не може бути нічого такого, що б не заплуталося в їхніх майстерно закинутих тенетах, то й поняття душі випустило дух. А те, що затрималося – це психіка, намацальний слиз, слизький у кожному розумінні, зате бажаний предмет щонайширших досліджень. Втім, ще й досі не зовсім

зрозуміло, чи має вона якусь вагу, оця психіка, як і все хемічне. (102)

Те, що наш час – на відміну від усіх попередніх історичних епох – таки звершив, це продукування за допомогою науки й техніки засобів масового винищення, які за лічені дні можуть знищити все населення світу, до того ж кількаразово, як запевняють хвальки. Отож, було б хибно вважати, нібито знищення тієї малюсінької рештки цивілізації, що його я передбачаю, супроводжуватиметься нездатністю скористатися такою зброєю. Хто заперечує такий факт, нічого не знає про світ. Позаяк фахівець живе зазвичай довше, ніж неспеціаліст, бо не мусить так тяжко гарувати, то та жменька осіб, потрібних для запуску ракет, ще довший час буде в розпорядженні. До того ж, можу побитися об заклад, що на момент, коли ті люди, які виживуть, вже навіть не будуть годні вимовити літера за літерою слово „атом”, скрізь іще буде достатньо атомної зброї. Не варто навіть наголошувати зайвий раз, наскільки вона полегшить оте передбачуване кількаразове винищення народів. (103)

Те, що мені передусім упало у вічі в Америці – позаяк я прожив там чи не все життя –

справджується, поза сумнівом, і для всього світу: цілковита втрата реальності. Передбачаю, що хтось міг би заперечити, буцім реальність – не одинина; що є багато реальностей. Можливо, ця точка зору не така вже й хибна; втім, я й надалі твердитиму, що до кінця 18 ст. кожна людина якимось чином, так би мовити, якимось чубком свого ества торкалася тієї однієї-єдиної реальності. Та потім поширилися безпритульність, викоріненість, виключеність, замкненість. Коли порівняти твори хоч би Мольєра чи Конгрева з творами Бекета чи Йонеско, створюється враження несамоовитого перевороту. Колись усе було стійким, тепер усе хитається. Поміж людиною та її щоденним світом увіпхалися грати і обмеження, які щороку стають усе щільнішими і непроникнішими. Звідси й береться оця підсунена ерзац-реальність, „цифровий” зойк серця, технокольорована наївність. Ми так усіляко помагали дійсності, що вона вирішила за краще самоусунутися. (104)

На мою думку, справа виглядає так: буття не знає, що воно є; позір знає, що він позірний. Всі ми живемо такими-от злочинними співзнавцями жахливого обману, жертвами якого ми стали. Все своє життя ми – кожен для себе – декоруємо нашу

клітку, називаючи її свободою або, коли геть уже примітивні, автомат. Насправді ж саме ця величезна зміна в рухливості людей стала чи не головним інструментом їхньої дереалізації. Тепер їм потрібно значно менше часу, аби пірнути в пекло власних фабрикатів. Заки людина жила в реальності, вона могла розмірковувати про недосяжне і незбагненне. Під благословінням загадкового вона стояла на міцнішому ґрунті від того, на якому стоїмо ми, в нашу наукову добу, що пожирає всі таємниці, аби виплюнути їх уже у вигляді фактів. А вони, запаковані як software, інформують відтак покоління, котрі все знають, нічого не розуміючи. Без сумніву, це природничі науки й підштовхувана ними техніка увіпхалися між людьми і їхнім світом, роблячи за допомогою таким-от чином створеного сум'яття свій внесок до втрати реальності. (105)

Примус (древній старець, колишній природничник): ...реальність звичайної людини. Коли ж взагалі відбувається контакт між ними? Властиво, щойно після похорону людини, коли вже ніхто не дивиться. Реальність хробаків чи полум'я – це перше, що вона там „переживає”. Бо вже дозвіл бути народженим супроводжує справжня злива науково-технічної інформації. Коли амніоцентеза

дозволить людині появитися на світ, до всього її подальшого життя вже чіпляється ціла юрба фахівців. Отак і живе вона усеньке життя між натологами й танатологами, педагогами й бюрократами, експертами з транспорту й спеціалістами від депресії, шлюбними і біржевими консультантами, живе непрямо-електронно: ліфт і метро, авто і літак, Ні-фі і TV, у вухах незмінно орган музичної екскреції. Все пласке, компактне, цифрове, запаковане у пластик. Здається, і сама людина, і все, що її оточує, виробляють з личинки, бо запліднення – це забруднення. А де ж її реальність, де її серце? Зверніться до кардіолога. *Cog ad cog loquitur*, „серце промовляє до серця”, як казав святий Августин. Хто сьогодні промовляє до кого? Ніхто. Всі балакають і балакають, і це стало одним із найбільших бар’єрів між нами й реальністю. З усіма отими теревеннями і патяканням ми все одно живемо в німу епоху людства. І жоден бог не дасть нам „сказати, як”. (106)

Нормально знатися на одній речі більше, ніж на іншій. Від цього ще не стають фахівцем. Годинникар більше розуміється на годинниках, ніж я, він знає, яке коліщатко замінити. Та тільки-но він стає фахівцем від годинників, як вони починають

зле ходити. Зате він знає про них набагато більше, ніж звичайний годинникар, він знає про їхню історію, розвиток, ринкову вартість, ба навіть про японську конкуренцію. Коли швець поступився місцем фахівцеві від взуття, його стали робити, спираючись на глибші знання анатомії, зате воно почало тиснути. (107)

Дорогою до гімназії я майже щодожної днини проходив повз будинок на Берггассе, де табличка при вході повідомляла про ординацію “Д-р. З. Фройд”. Тоді це ім’я нічого мені не говорило: я ще нічого не чув про чоловіка, що відкрив нові континенти душі, які, можливо, ліпше було і не відкривати. (108)

Людський мозок володіє неймовірною здатністю зберігати і викликати на поверхню знання; та навіть і ця здатність, припускаю, не є необмежена. Кажучи наївніше: що більше телефонних номерів я змушений запам’ятати, то меншою є ймовірність, що водночас мені вдасться вивчити напам’ять весь “Втрачений рай”. На це Ви, ясна річ, можете відказати, що й потреби такої нема – вивчати напам’ять усього Мільтона, оскільки існує книжка із написом „Мільтон” на корінці, до

якої я будь-коли можу зазирнути. Все правильно; однак творча наука функціонує не в такий спосіб. Тут ми потребуємо завжди наготові якийсь мінімум інформації, що не виключає можливості плідних умовиводів за аналогією, не кажучи вже про геть оригінальні ідеї. Втім, цей мінімум зріс із воїстину жахливою швидкістю. Водночас нас бомбардують усе більше телефонних номерів та схожих тривіальних повідомлень, так що наш бідолашний мозок уже не в змозі розрізняти потрібне й непотрібне. Отак і доходимо ми стану, щодо якого справджується те, що я колись любив казати в іншому контексті: “Чим більше ми знаємо, тим менше ми знаємо”. (109)

Я любив казати про себе: “Щодня я інша людина, проте завжди ношу той самий зимовий плащ. Він і є тим, що бачать інші”. (110)

Ми живемо у впорядкованому, стратифікованому, зашореному світі. Для мене аматором є той, кому не пасують шори. У наш час із його надпотужною індустрією поглядів нездатність носити шори набула масштабів героїчного вчинку – особистісний спротив громадській думці є передумовою по-справжньому людського існування. (111)

Індивідуальність відкрили щойно тоді, коли індивід змушений був од неї відмовитися. (112)

Коли із міриадів сперматозоїдів один злився із яйцеклітиною, і – один-єдиний раз в історії витворилося неповторне і наскрізь своєрідне Я, що дістало на ім'я Дейвид Г'юм (хоча ім'я тут, звісно, справа геть другорядна), – хіба ж це не є подією в часі, що її час уже не здатен стерти? В такий спосіб у життя вкрутилася людська істота, *ote individuum ineffabile* схоластів, і в тканині універсуму вона спричинила такий рух, який вже ніколи не вщухне. „Не робіть з мене чогось більшого, ніж я є”, скажете Ви? Та я думаю не лише про Вас, але й п'яничку-служника. Його смерть також збіднить світ, а якщо він мав дружину й дітей, вони оплакуватимуть його. Де щирі сльози, там і істина. І в цьому істотна різниця між тим, чого ніколи не було, і тим, чого більше немає.

Стоїцизм, ба навіть скептицизм – високі чесноти, але серце, відкрите назустріч бідам світу, ще вище. (113)

У більшості країн усталені релігії стали чимось на кшталт велетенських плацебо, оманливого

опіюму для народів, які вимагають усе сильніших наркотиків. (114)

Хто не бере участі у поступі – той відсталий, недорозвинений, загумінковий. Навіть важко передати, скільки антропоцентричної чи технократичної зверхности і обмежености несуть в собі ці означення. Тільки-но з'являється якийсь ще швидший комп'ютер, що донесе до мене хибні фактури днем раніше, а якась країна не може собі його дозволити, – і вже вона вважається відсталою; якщо в якомусь інституті бракує найшвидшої ультрацентрифуги, найпотужнішого акселератора – він уже вважається відсталим; а якщо якийсь народ обходиться і без кока-коли та психоаналізу – він недорозвинений. Віра в поступ перетворилася нині на ідеологічну зброю, на отруйний газ духа. Поступ виявляється втечею від відповідальности. (115)

Немає плюса без мінуса, народження без смерти. Навіть мрія про світ злагоди вимагає сатани на добре видному задньому тлі. (116)

Ось вона, загадковість людських інстинктів: розташовані близько почуття можуть переходити

одне в одне, але й цілковито протилежні: заздрість перетворюється на ненависть, але й прихильність, ба навіть любов теж може обернутися зненавистю. (117)

Справжній скептик сумнівається навіть у своєму скепсисі. (118)

Отож, що зникло, а я навіть не знаю, чи воно було? Віра в людяність і благоговіння перед людяністю людини, переконання в унікальності й неповторності кожного. Наш час допустив те, що людину принизили до рівня шмати, продукту споживання, „the cheapest of all Big Macs”. (119)

Був час, коли я, услід за Вільямом Джеймсом, вірив у можливість заміни людського потягу до війни чимось іншим. Як би міг виглядати такий субститут? Однією з можливостей був би канібалізм, та у дуже багатьох людей надто слабкий шлунок, щоб харчуватися винятково собі подібними; до того ж, пожирання людей виявилось б відвертішою формою війни. Безперервне заняття сексом з психологічних, економічних та соціальних причин навряд чи здійсненне, до того ж воно збільшувало б населення світу ще стрімкіше, ніж

наш теперішній спосіб життя. Спорт мав би ту перевагу, що він огрубляє не сугірш війни і так само добре надається для вимахування прапорами. Щоправда, його вада порівняно з війною – він мало спричиняється до вгамування народжуваності населення. Наступний кандидат, вегетаріанство, теж відпадає: період націонал-соціалізму продемонстрував, що вегетаріанці теж можуть бути якнайвищою мірою кровожерливі. Все решта, наприклад, шахи, колекціонування марок, метеликів тощо ми навіть не розглядатимемо. Жахливе уявлення, що більшість людей мали б присвятитися дослідженню природи, я навіть близько підпускати не хочу. (120)

Про мистецтва

Відмінністю між мистецтвами і науками є те, що в перших нема правдивого поступу. Втім, мистецтво й наука доторкаються, поступу нема вже і в науці. (121)

Чи є поезія мистецтвом слова, так само як музика – мистецтвом звуку, малярство, рисунок, скульптура – мистецтвом барв, форм, контурів, мас? Я вагаюся з відповіддю, бо відмінностей тут більше, ніж подібностей. Маляр, який малює віконні рами, навряд чи погодиться вступати у змагання з Гойєю; зате найжалюгідніша замітка в газеті – це вже прозовий жанр і – хто зна? – можливо, іноді навіть правдива поезія. Одній зі своїх бабусь я завдячую мудрий вислів “Навіть сліпа курка інколи несеться”. Чому ж тоді це не

має вдатися газетярєві? Ось тільки тоді він вже не довго втримається на посаді. Бо є люди, що їх я назвав би „негативними свинями-пошукувачами трюфелів у літературі”. Коли вони кажуть про щось, що воно добре, я навіть торкатися його не хочу; натомість, якщо називають щось поганим – я тут-таки лечу його купувати. (122)

Що мені робити з високою поезією, з великим мистецтвом? Відповідь – а нічогосінько. Можливо, я радію з нього, можливо, розглядаю як доказ існування Божого. Ось воно – досконале мистецтво, просте, як світ, як дитячі очі. Сумніваюся, чи мистецтво морально вдосконалює реципієнта. В найліпшому разі воно ще трохи ошляхетнить того доброго, хто вбирає його своїм серцем, та він цього не потребує. Поганого воно робить ще підлішим; той факт, що декотрі наглядачі в концертній таборі носили в кишені видання Гельдерліна в м'якій обкладинці, не звільняє їх від гріха. Навпаки, невтішність нашого часу ще підсилюється витонченістю катів. М'ясники, що витримують кров лише коли її намалював Тінторетто, прокляті подвійно. Та й те, що маніпулятори генами радо виграють барокову музику на блокфлейті, хоча й не знецінює останню, але

й не ошляхетнює маніпуляторів. Нині вагу має лише те, чим у будні дні займаєшся з 8 до 18 години. (123)

Ясна річ, є багато чудових причин, чому запеклий і уважний читач не береться за перо. Брак таланту, либонь, ще нікого від писання не втримав, радше брак нагоди чи місця в шухляді, бо відстань між написанням і друком сьогодні більша, ніж колись, а між надрукованим і прочитаним – і поготів. Бо публіки-то майже нема. Мерехтливе блимання з телеекрану відтіснили друковане слово, літературу. Простий розрахунок: припустимо, Ви присвячуєте телебаченню три години щоденно. Це означає, що за цим заняттям Ви проводите майже півтора місяця на рік. Якщо Ви робите це п'ятдесят років поспіль, то змарнуєте перед огидною скринькою шість із чверткою років. Скільки всього Ви змогли б зробити за цей час! Палітра можливостей величезна: від масових вбивств до створення шедеврів, від високої вченості до розведення кролів. Та навіть якби хтось захотів просто подовжити своє бідолашне життя на шість років, просто живучи на цьому білому світі, наскільки більше він би з цього скористав! Та ні – ось він сидить, і на нього невпинно бризкають

струмені інформації, розваги і реклами індустрії оглупіння. (124)

Відтак нема нічого дивного, що навіть книжка впала жертвою поступу, який дедалі прибирає обличчя античного фатуму. До того ж теперішній стан, з певністю, – лише перехідна стадія. Позаяк єдиним завданням, яке тепер ставиться перед книжкою, є поширення інформації, вона стала предметом дослідження однієї з найхімерніших новомодних наук – інформатики. Бо, як відомо, книжки – це такий-от хробакоподібний відросток опрацювання даних, сліпа вуличка розвитку, червоподібний відросток, застарілий попередник software, цілковито справедливо названого “floppy disc”, тому що floppy означає “невдача”, “провал”. Проте цього не вільно говорити вголос, бо всі ж давно знають: майбутнє належить комп’ютерам. Отож йдеться лише про те, щоби якомога швидше перенести те нечисленне, що варто залишити від бібліотек – якихось кілька підручників, можливо, ще й кілька останніх річників наукових часописів – на відповідні магнітні бобіни чи плати, так щоб кількома потисками кнопок їх можна було викликати на свій домашній екран. І хай тоді палають собі всі Александрійські бібліотеки скільки влізе. (125)

І ще одне питаннячко, яке вже довго мене переслідує: чи можливо продукувати літературні тексти високої якості, не кажучи вже про поезію, безпосередньо на машині, все одно чи це старомодна друкарська машинка, письмовий апарат чи комп'ютер? Прекрасно розумію, що як на сьогодні – то це питання просто сміховинне. Мене запевнятимуть, що це відбувалося незліченну кількість разів. Можна навіть поезію надиктовувати на машину, як це, приміром, щоправда не за допомогою машини, а секретареві, робив Гете; та чи може поет бути водночас і калаталом по клавішах? Навіть якби мені хтось таке й продемонстрував, я все одно б і далі сумнівався, тим паче, що тоді б у мене залишався ще один вихід – проголосити, що здійснене в такий спосіб не є жодною правдивою поезією. Я завжди вважав, що письмо тече з цілої людини, не лише з її руки, творячи духовий міст між головою й папером. Відтак залишається дослідити, чи існує якийсь зв'язок між відчутною різницею якості в літературі і зміною технічних можливостей її продукування. Професори-асистенти з поезики незабаром навчаться розрізняти вірші, виготовлені на машинах IBM, і вірші, які завдячують свою появу комп'ютерові Apple. (126)

Есей – це трикрапка; поетичний твір – двокрапка, вельми зрідка крапка і, на жаль, аж надто часто знак оклику. Трикрапка означає, що є продовження. (127)

Сатира просто змушена трохи перебільшувати, інакше вона скоро відстане від реальності. (128)

Не знаю, чи подаю думку більшості, чи меншості, стверджуючи, що в той час як у мистецтвах, у музиці, в літературі модернізму домінували сила, рішучість, первинність, то постмодернізм виявляє чи не цілковиту протилежність цих властивостей. Він є всуціль епігонською культурою. Він цитує, тлумачить, натякає. Він – непевна себе, неоригінальна культура, культура коментування. Вона деконструє раніше сконструйоване. Тільки й чути шелест паперу, шелест теорії. Ми живемо у пізній, втомленій Візантії; ось тільки ікони – їх сотворив Microsoft. (129)

Власників великих різниць у Чикаго десь приблизно від 1900 року називають “meat packers”, тобто це означає, що вони продають м’ясні вироби, вони забивають і пакують. За аналогією я

назвав би американських видавців „book packers“, бо вони також забивають і пакують. Ось тільки різниця: великі м'ясники здебільшого м'ясоїди, вегетаріанці ледве чи присвятилися би цьому ремеслу. Натомість видавці дуже далекі від того, щоби бути книгоїдами, вони книжкові вегетаріанці. І ще одна різниця: великі м'ясники ледве чи заповзялися б вчити своїх корів і телят бути прибутковими; натомість видавці замовляють більшість книг, які потім самі й продають. Незапрограмовані мрії поета бестселлером не стануть. Тим-то в Америці стейки кращі від книжок. (130)

Заробляння грошей, спорт, розваги, політична балаканина і жонглювання 55 невіршуваними проблемами нараз не залишають часу для життя й читання. Книжки гарні за змістом чи потворні, шляхетні чи недобрі, поштовх до спогадів чи дороговказ до туги – всі вони однаковою мірою стали жертвами поступу, який є насправді відступом від усього, у чому тисячоліттями вбачали людське і людяне. (131)

Коли мені часами трапляється читати вірші в оригіналі різними мовами, я завжди запитую себе, чи такі означення, як „німецька“, „французька“,

„російська” лірика і дійсно стосуються тієї самої поетичної діяльності? Чи вірш Пушкіна належить тому самому гатунку, що й Брентановий чи Бодлеровий, ба більше: чи належать до того самого гатунку їхні автори у своїй ліричній іпостасі? Сумніваюся, бо такими самими різними, як і ці мови, є й поезії, котрі з них вирости, з ними зрослися. (132)

Як часто траплялося мені вигукнути, читаючи якийсь текст: “Чудовий есей!” Але тоді у відповідь лунало: “Я не есей, я розправа, твір, стаття, праця, памфлет, фейлетон, нарис, полеміка, фрагмент!” Інколи якийсь голос стиха зізнавався: “Я розбухлий афоризм” (насправді справжній есей і справжній афоризм мають одне спільне: з них неможливо навчитися нічого, окрім всього). (133)

Коли я, скажімо, у Венеції, обходячи галерею Академії, наближаюся до картини, напис під якою проголошує “Tempesta Джорджоне”, мені, щиро кажучи, абсолютно однаково, коли хтось стверджує, нібито Джорджоне ніколи насправді не існувало, або що картина ця є алегорією й називається зовсім інакше. Річ аж ніяк не в цьому. Між твором і тим, хто його споглядає, проклався

безпосередній місток. Коли твір до нього промовляє, йому до дідька уся історія малярства. І все, що розповідатиме йому про Джорджоне фахівець, зацікавить його не більше, ніж те, що Моцарт полюбляв грати у кеглі. Коли історія мистецтв повчає, що Джорджоне був важливим художником, тому що справив неабиякий вплив на становлення Тиціана, це створює невелике враження на глядача, який довіряє пробному каменеві власного смаку. Але щоби змогти це зробити, він змушений, можливо й позасвідомо, покласти-ся на смак того, хто цю виставку влаштував. Сам музей – це канон, і він бачить лише те, що йому запропонують. (134)

Чим нездарніший поет, тим легше його пере-класти іншими мовами. (135)

Охоче визнаю, що й у наші дні кожен, кого фатум чи благословіння обрали бути поетом, малярем, композитором, хотів би влити в свої твори не менше духової енергії, ніж судилося його попередникам. Хотів би – але чомусь не вдається. Якось воно не йде. Ми – скелелазы на рівнині, риби на суші, співочі птахи з бронхітом. І цю порожнечу, цю неспроможність, вбогість може приховати

лише ексцентричність; Гамлет виголошує моно-
логи, напівзапорпаний у купі сміття, король Лір
на дитячій гойдалці, Федра – на тапчані в боро-
даня-шарлатана. Та милість, серцебиття, холод по
спині, теплий подих з темного лісу – вони нас по-
лишили, їх проковтнув Освенцім; чи, може, Бель-
зен, чи Бухенвальд? І не лише ця пекельна абетка:
весь світ здається нам тепер табором смерти на
тимчасовій пенсії. (136)

Про мову(и)

Світ щодня випорскує мільйони слів, наче сім'я;
але вуха – не лоно. (137)

Якраз щойно я сказав, що міг писати одночасно двома мовами. Втім, "одночасно" – не зовсім правильно, бо виявилось, що для створення якогось бодай трохи прийняттого тексту однією мовою потрібно було чогось на кшталт карантину, утримання від іншої. Це означає, що в той самий день я не можу працювати над німецькою та англійською книжками. Враження таке, ніби дух мав осісти в складках мови, перш ніж написані речення перестануть бути недоладними перекладами з іншої. Янусові потрібно двоє різних окулярів. (138)

Волею чи то милості, чи прокляття мені довелося жити у різних країнах, так що перебував у контакті з різними мовами. П'ять із них я практикую, якщо не щодня, то все ж доволі часто. Натомість інші відіграють радше ролю мови наложниць і живуть у чомусь на кшталт мовного гарему, де перебувати аж ніяк не легко. Ось уже багато десятиліть я живу в країні, яка послуговується такою собі видозміною англійської, тим-то англійська мала би бути мені найближчою. Мала би, але не є: хто не хоче позбутися своєї рідної мови, той її не забуває; хто її втрачає, закінчує тим, що врешті-решт опиняється без жодної мови. Тому багато американських іммігрантів – не білінгвальні, а нульлінгвальні. Я часто був свідком такого вкрай сумного процесу втрати людського. Пожирання мов – це, гадаю, така ще не описана душевна хвороба, що може набути масштабів епідемії. Переносник цієї хвороби ще не ідентифікований; можливо це долар. (139)

Німець живе у німецькій мові, втім, якось він у ній чується не вельми зручно: якась вона йому завелика, от і теліпається на ньому. Французька ж мова живе у французові; вона керує ним і

не любить, щоби з нею обходилися суворо; зате вона сповнена безконечної охоти полегшувати йому з'ясування навіть найтемнішого. Англієць носить свою мову, наче дуже практичний гумовий плащ, який легко розгорнути, легко згорнути, його за будь-якої погоди можна носити, можна залатати. Отож можна сказати, що англійська, ця зручна мова, просто-таки провокує будь-які мовні експерименти. (140)

Благоговіння приходить одразу після любові, а мова – це єдина перевага людини перед твариною, хоча гавкіт собаки з гарним басом подобається мені більше, аніж промова не одного політика. (141)

Для мене існує три ознаки, за якими я визначаю стан цивілізованості народу: (1) як він обходить-ся з деревами; (2) як він поводить-ся зі своїми дітьми і старими; (3) як він ставиться до своєї мови. Отож, я – за повагу до безпомічності; а мова, можливо, є тим, що допомоги найбільше потребує. (142)

Коли люблять, то піклуються про об'єкт любові. Саме так було зі мною у стосунку до мови, що нею

моя мама найперше промовляла до мене. І те, що її, мою кохану маму, ніби якийсь непотріб, цькували і вбили люди, які говорили начебто тією самою, змусити кожну нормальну спілкуватися з ними хіба що ботокудською. І те, що я вирішив інакше, – це провина, яку я не хочу тут обговорювати. (143)

Гадаю, кожен приходиться на світ зі своїм власним словниковим запасом, власною граматиною, ба навіть власною логікою – і все це у межах споруди своєї рідної мови. Не думаю, що це можна пояснити за допомогою того, що нам нині відомо про матеріальні механізми спадковості. Є на світі явища, що їх пояснення лише ще більше заплутують. Це стосується таких понять, як „дух” чи „час”, але й таких, здавалося б, простих слів, як „рідна мова”, про яку, як гадають, уже все сказано, варто лише пояснити, що це перша мова, яку при визріванні вбирає в себе дитячий розум. Та й взагалі, нам бракує здатності описувати ті півтонни, що супроводжують кожну вбрану в слова думку. (144)

Мене як загальноновизнаного скептичного песиміста переслідує думка, що Європейська Спільнота

зазнає краху своїх кінцевих намірів, якщо не буде вирішене порушене мною питання європейської мови. Нині важливість мови зазвичай недооцінюють. Вона – і це знає кожен – є тим, що відрізняє нас – не завжди у вигідному для нас світлі – від тварин. Мова завжди розумніша, ніж ми, і коли ми їй видаємося надто дурними чи зіпсутими, вона припиняє з нами спілкуватися. (145)

В тракті невблаганного процесу погіршення дійсність підмінюють цілою довгою низкою манекнів реальності. Спочатку це були преса, дешева читівка і фільм, потім настав час телебачення, цієї гумки-стирачки будь-якого незалежного почуття і думки, ну й нарешті комп'ютер, цей найнебезпечніший інструмент стрімкого отуплювання людей. Кожна з цих пасток для мозку приносить зі собою власну мову, яка, наче вірус, проникає у зрослу сторіччями мову народу, денатуруючи, збіднюючи, зводячи її до єдиного виміру. Коли помирає одне якесь слово, чи в нього відбирають якесь його значення, гине безліч думок, якими б незначними вони часто не були.* Запашний сленг

* Мушу застерегти від хибного тлумачення цієї зауваги. Її не слід розуміти так, ніби вона породжена намаганнями створити „інтелект” електромеханічним шляхом. Хіба ж не є пошуки

радо вітають через його нібито свіжість, жвавість, гнучкість, що їх він додає основній мові. Втім, мені він видається радше накипом на мові, ніж полиском. Насправді ж усе відчутніша анемія відомих мені мов – один з основних показів для моїх нарікань. (146)

Не думаю, що можна одночасно говорити однією мовою, а думати іншою. Хто говорить перекладами, говорить неправильно. Тому й гадаю, що питання, якою мовою людина снить, безглузде: снить мовою сну. Відтак і мій ляк перед перекладами віршів і свідомої прози. (147)

Моя надія – на народи, які ще вміють плакати, бо в них ще є мови, якими можна віршувати. (148)

Одним із постулатів мого життя завше було те, що це мова уможливила вочоловічення людини, так само як вона є і єдиним надійним показником

штучного інтелекту свідченням браку природного? Не уявляю собі думок без слів, так само як і слів без думок. Проте істота, що живе, бо мислить, і мислить, бо живе, ймовірно, не спроможна дослідити ні своє власне мислення, ні своє власне життя. Це так, якби вимагати від кулі, лежачи на рівній поверхні, торкатися її одночасно двома точками.

змін – догори чи донизу – в характері й долі людини. (149)

Систематизація через надання імени, особливо коли нові слова легко можуть деградувати до рівня фахових термінів, є однією з форм позбавлення людського. Врешті-решт матимемо суспільство, яке можна буде урухомити лише слоганами. Там, де я живу, це вже сталося. (150)

Мені, мабуть, було не більше п'ятнадцяти, коли я при якійсь нагоді сказав: “Моя рідна мова – це моя Батьківщина”. Так воно й залишилося, хоча потім я вивчив ще багато інших мов. (151)

В англійській саме вже слово *aborigines* для означення корінних мешканців – як заохочення до геноциду. (152)

Мене вчили, що мова – це те, що найперше унаочнює моральну надщербленість. Та мова, що ось уже кілька десятиліть панує в науках, могла б чимало дати нам зрозуміти. Процес, в якому патякало творить патякання, а те, своєю чергою, все нових і нових патякал, завжди був для мене таємницею. Його дуже виразно видно в так

званих гуманітарних науках, бо вони не спромоглися оточити себе таким самим герметичним лінгвістичним *cordon sanitaire*, як природничі науки. А ті, властиво, повернулися до мови тварин, де хрипкий гавкіт абревіатур передає ту невелику кількість найнеобхіднішого, яка ще збереглася. Хто не розуміє цих вигуків, тому не місце в зграї. (153)

Мені лячно спостерігати, як поступальна афазія, не спричинена жодними органічними змінами, зачіпає, здається, все більшу кількість людей, так що вони стають не спроможні висловлюватись інакше, ніж хрипким гавкотом чи одноманітною грубою сваркою. Дар мови, що його навряд чи можна пояснити природним відбором – справжній атрибут вочоловічення людини; і закономірно, що його відберуть назад незадовго до того, як у нас почнуть відростати хвости. (154)

У країнах, що імітують англо-саксонські стандарти – а мені завжди важко було розрізнити між шляхетністю і вдаванням шляхетности – людину часто запитують про її „гоббі”; питання, що за-скочило б італійського каменяра чи французького селянина. На це питання сподіваються якоїсь

оригінальної відповіді: колекціоную нічних метеликів чи розводжу гончаків. Якби у мене була схильність відповідати на дурні запитання, я б, імовірно, сказав, що моє гоббі – біохімія, а от чим я займаюся насправді, нікого не обходить. Втім, що я дійсно робив протягом свого життя, то це вчив мови. Роками я займався багатьма мовами, бодай настільки, щоби могли читати. Я вже давно перестав читати переклади, та рідко випадає день, щоб я не прочитав кілька сторінок трьома чи чотирма різними мовами. Навіть найкоротший текст хоч якоїсь вартости неперекладний: ще один приклад чудесного розмаїття живого. Коли дві мови роблять одне і теж, то це не те саме. (155)

Звісно, постає багато питань: чому “сир” в усіх цих мовах чоловічого роду, а “масло” в німецькій жіночого, а в російській – середнього? Чому французькою *soleil* чоловічого, *lune* жіночого роду, в той час як у німецькій *die Sonne* жіночого і *der Mond* чоловічого? Граматична містика родів ще майже зовсім не розгадана, хоча я гадаю, що були на те свої причини, чому мови різних племен схилилися до різних рішень. Англійська ж перебуває під орудою унісексу, вона надається лише для гермафродитів. (156)

Моя нехить до таких словесних приховувань, мій страх перед ними (слово “геноцид” теж до них належить) мають глибші причини. Вони пов’язані з моїм враженням, що внаслідок статистифікації – такого слова нема, хоча мало би бути – світ втрапив людське. Ми мислимо кривими й гістограмами, на плоть і кров ми накладаємо безживне і безбарвне скельце. Ми здійснюємо велетенські кампанії зі знищення життя, називаючи це боротьбою зі шкідниками; ми розпорскуємо отруту над цілими країнами, вбиваємо людей, тварин і рослин, і називаємо це боротьбою з тероризмом. Війна в нас називається обороною, бомба – засобом стримування. (157)

Вірш – не документ; він зав’язь прамаси, постійно повторюване творіння світу. Вірш – як обличчя: один гарний, інший потворний, і я не знаю, чому. (158)

Про Америку

Америка, що її Колумб носив у своєму серці,
перед тим як відкрити – наскільки кращою вона
була б! (159)

Гроші – це пневма диявола, сказав я якось. Так само й жадоба грошей, що рухає масами. Я прекрасно знаю, як по-міщанськи й брехливо це звучить. Лише той, хто не мусить думати про гроші, зневажає бідних, змушених їх роздобувати. Так було, либонь, тисячоліттями, проте я добре пригадую жах, який охопив мене, коли після мого першого приїзду до Америки я зауважив, що майже всі розмови крутяться навколо долара, що пульсом цієї великої нації керує ніщо інше, як гроші. Не знаю, чи гроші вигдав сатана. Принаймні Книга Виходу нічого не згадує про те, щоби

разом із декретом про вигнання Господь вручив Адамові й гаманця. (160)

Легенда про плавильний казан, *melting pot*, звісно, вже давно застаріла; не думаю, що Америка взагалі колись ним була. Вона була порожнім простором – хто б там рахував тих індіанців? – де можна було поводити себе як завгодно. І що здебільше хотілося робити – *to make money*. Отож поряд з багатьма добрими властивостями, на жаль, загроженими цілковитим вимиранням, впадає у вічі погана – жадоба грошей. Пристрасть, з якою говорили про гроші, тотемічне поклоніння грошовій одиниці, долару – ось ті властивості, що відразу кинулися мені у вічі, коли я 56 років тому вперше відвідав цю країну. Маючи гроші, там усе ще можна добре жити (якщо тільки тебе не вб'ють десь за рогом). Мало не від самого винаходу – відкриття відбулося раніше – це було неймовірною принадністю цієї країни. Її винайшли як машину доброго життя, хто – не знаю. Як і в усіх самопроголошених раях, і тут одразу знайшлися люди, які відчували себе звідти вигнаними. Їхня втеча з батьківщини перетворилася на повернення до омріяного Едему, якого в дійсності не було. А можливо, Америку винайшли ще навіть до її

відкриття, адже фантастичні середньовічні описи мандрівок змальовують омріяні утопії, задовго до того як Томас Мор придумав Країну, якої ніде нема. (161)

Інші контрасти супроти Америки. Європейець радше обачний ніж наполегливий, радше ощадливий, ніж марнотратний, більше прихильний до старого, ніж до гвалтовно нового. Перш ніж медії заходилися його тесати, він був, як б сказав, радше скептичний, ніж легковірний, більше песиміст, ніж осяяний щастям, радше стриманий, ніж експансивний, більш скритний, ніж відкритий, більш заздрісний і дріб'язковий, ніж великодушний, схильний радше відмовляти, ніж доброзичливий. У нього складніша натура, ніж в американця, зате менше вогнепальної зброї. І лише під звуки національного гимну він звіріє більше. Він аматор у справах оглуплювання народу, в той час як американець вже фахівець у цій галузі. Що, однак, таки найважливіше: європейці мають не одну коротку історію, яка в основі своїй є історією доволі-таки успішного готельного закладу, ні, вони мають багато старих історій, а серед них і великі спогади про чудові твори мистецтва, музики, поезії. На їхній землі жили й помирили святі, герої,

мислителі, а також тисячі невідомих, яких не слід було забувати. (162)

Коли я вперше приїхав до Америки, ця країна курила найбільше у світі. Camel, Lucky Strike, Chesterfield заповнили її. Кожен курив сигарети, лорди епохи prohibition і мафія курили товсті сигари, а професори коледжів відразу після влаштування на роботу заводили собі люльку. Коли ж паралельно з поширенням дослідження раку збільшилася й кількість випадків захворювання на рак легень, розпочався справжній хрестовий похід проти куріння. Виглядає на те, що між людьми поширилася чутка, що, якби тільки на світі не було сигарет, вони жили б вічно. В усіх громадських приміщеннях, у транспорті, в конторах і ресторанах не вільно курити. Навіть у парку, коли я сиджу на лавці, заздрісно-докірливий погляд якогось екс-курця зупиняється на моїй люльці.

Пуританські, пієтистські нахили цього народу спонукають трактувати хворобу як зіслану зверху кару за якусь провину. Роблять щось, у що вони вірять, нехай це навіть найбільша дурниця, вони чинять це з неймовірним запалом. Оскільки добрий американець зобов'язаний

бути здоровим, він складає цілком невиправдану шану лікарям, котрі повинні йому в цьому допомогти. (163)

Я певний, що рекламу й пропаганду винайшли не у Сполучених Штатах. Після першої пралюдини, яка відкрила, як обробляти камінь і виготовляти робочі інструменти, незабаром, мабуть, прийшла друга, що заходилася вихваляти переваги виготовлених ним кам'яних сокир. Та шлях від буденного до гротескового довгий, ось його й змогли подолати лише в Америці. (164)

Більшість американців, кажучи “цивілізація”, мають нам увазі унітаз пастельних тонів, і саме за нею найбільше шкодують на випадок атомної війни. (165)

У США – читаю у Нью-Йорк Таймз (недільний додаток від 10 листопада 1985) – деякі діти носять футболки з написом “Kill a Commie for Mommy”. У них мусять бути просто-таки чарівні батьки. Заклик убити комуніста задля мами, можливо, не зовсім однозначний. Невже він відбиває намір восьмилітка потішити любу матусю перекинутим через плече трупом? Чи, може, це всіх

нас закликають взяти участь в акції винищення? Якби в Америці було хоч би наполовину стільки комуністів, як капіталістів, я б очікував футбол з написом у відповідь: "Kill a Carrie for Pappy". Втім, комуністи в Америці – вид доволі рідкісний, тому що гумова завіса Заходу ще непроникніша, ніж залізна протилежної сторони. (166)

Настав, гадаю, час усвідомити собі, що громадське – а незрідка і приватне – життя Америки є просто-таки якоюсь несамовитою судою вереску. Тут панує те, що я назвав категоричним суперлятивом. Кожен непотріб тут – найбільший, найкращий, найдешевший. Коли до цих списків брехні якимось чином потрапляє компаратив, це сприймається як вирок. Бо ж нема нічого гіршого, ніж краще. Червоне від гніву обличчя, вибапушені від зненависті очі, як запевняють, лише бутафорія; скрайня атмосфера насильства – не більш як вдавана. Якби з усіх почутих висловлювань більшість вилучити, а протилежність вважати істиною, в результаті отримаємо щось на кшталт гимну братання з Дев'ятої симфонії, який лине із самого серця Америки.

Ясна річ, я не повірю жодному слову. Серце лежить на язиці, а той не роздвоєний. Коли комусь

здається, що в якійсь країні стосунки між людьми дуже брутальні, то – мене надто добре зрозуміють особливо в Німеччині – інтуїція його не підвела. (167)

Життя, це найбільше, це єдине багатство живої істоти, в наші дні лежить, як на купі гною. Америка перетворилася на столицю світової екзекуції. У багатьох штатах людей страчують юрбами (губернатора штату Нью-Йорк Маріо Куомо, дуже заслуженого чоловіка, не переобрали, бо він не допустив у своєму штаті смертної кари). Якщо так піде й далі, боюся, мине не аж так багато часу – і страти можна буде споглядати на екрані телевізора. Катартичний ефект у глядачів цього спектаклю виражатиметься, мабуть, у тому, що під час споглядання вони вкладатимуть до рота лише чорну жуйку. (168)

Коли в американців виникає якась думка, вона одразу ж перетворюється на слоган: в'язку, мало що не оснащену пипкою, загальнодоступну ідею, яка прилипає до всього, до чого дотикається. (169)

Ми живемо у добу американізації, хвороби браку, що поширюється в усьому світі. Я часто

запитував себе, а в чому ж вона, власне, полягає. Жадоба прибутку, неосідливість, безісторичність, неспроможність мислити і зневага до тих, які на це здатні – все це вже, ймовірно, було, в різних місцях і в різний час, не набуваючи заразного характеру чи масштабів пошести. До цього слід додати, що поступ американізації в Японії чи Росії значно скромніший, ніж, скажімо, у Федеративній Республіці, де слово проти Америки сприймають ще гірше, ніж випад проти Гітлерових винищень цілих народів. (170)

Довший час Нью-Йорк вважався взірцевим прикладом функціонування плавильного казана. Не мені з'ясувати, чи існував він коли-небудь, чи це суцільна легенда. Бо я – як та мітична саламандра – запекло несплавимий. Припустимо, що цей чарівний казанок і дійсно існував. Якщо так, то ця – часто болісна – гомогенізація повинна була полягати головню в тому, що у прибульців дуже швидко відбирали їхню мову й історію, дістаючи – до того ж дуже поступово – на заміну сурогат історії та протез мови. Схиляюся до думки що це майже завжди було духовою втратою, хоча то тут, то там можна було помітити економічний вигравш. І навіть тепер, коли сплав набрав

сякої-такої стабільности, американський мовний ландшафт так і залишився пустелею. (171).

Американізація цілого світу зайшла так далеко, що дуже важко стало хоч десь помітити якісь контрасти. Та й протилежність як таку ми втратили. (172)

Не знаю іншої такої країни, де людина була б така самотня, як в Америці. Телевізор призвів до того, що людина ніколи не є сама – миготіння і квакання цього не допускають – зате подвійно самотня. Бо кому досить обійм машин і притискання до їхніх сталевих сердець? Цю дивну форму самотности – самотности, що падає на плечі, наче Несова сорочка, я відчув ще під час мого першого перебування в цій країні. В темній ночі Америки Сан Хуан де ля Круз став би торговцем яриною. (173)

Вистачить лише поглянути на велетенські торгові центри, які останніми роками повиростали скрізь в Америці, як гриби після дощу, – поблизу великих міст, та навіть і по селах – аби зрозуміти, наскільки споживацтво стало осердям світогляду. Те місце, яке колись для американця посідала

церква, зайняли сьогодні shopping malls. Там американець творить молитву, тим щирішу, чим менше він може собі дозволити виставлені на продаж товари. Вони з'являються у звабливих барвах на вічноувімкнених телеекранах. Саме там можна побачити справжнього Deus absconditus, прихованого бога капіталістичної демократії. В одній руці ця ікона тримає револьвер, в іншій – зашмальцьовану доларову банкноту. (174)

Гарячкова нетерплячка, либонь, від самого початку була основною вадою американців. Вони б не зрозуміли, якби заходитися вихвалити їм благословення неквапности. Наше сторіччя, що правда, ніде цим особливо й не відзначалося, але менш контемплативного народу, ніж американці, мені годі уявити. Все, що тут виробляють, – чи то промисловий, науковий чи мистецький продукт – все має неймовірно короткий термін придатності. Ніщо не може йти своїм природним шляхом: воно псується ще задовго до того, як дозріє. Не дивно, що деяким спостерігачам видалося, що Америка від інфантильності перейшла безпосередньо до старечого маразму, поминаючи все, що є в людському житті прекрасного. (175)

Примус (древній старець, колишній природничник): (...) Мабуть, є якісь глибші причини, і вони, можливо, допоможуть нам зрозуміти, чому американці такий непосидючий народ. Щось їх жене. Палюча крапля провидіння упала спочатку на них. На жаль, не можна встановити, чи динозаври також раптом стали все швидше повзати... (176)

Перш ніж щось експортувати, потрібно це щось мати. Чи має Америка якийсь такий тип культури, який вона могла б накидати іншим – безпосередньо чи опосередковано? Саме це я й хотів заперечити, хоча, звісно, змушений визнати, що припускати, нібито товари експортують завдяки їхній вищій якості, було б уже геть сміховинним. Імперіалісти нерідко діють всупереч логіці якості, так довго, поки мають принаймні кращу зброю. Коли міністр культури Франції в Парижі озирнеться і прислухається, що ж він побачить і почує? Він побачить “le drugstore”, сміховинний супершикарний шарж американського drugstore у формі, що її досі ніколи не існувало; він побачить молодих людей у джинсах, які танцюють під американоїдну музику і п’ють якийсь темний

солодко-липкий напій; побачить він і спотворене огидними хмародерами місто; кінотеатри, переповнені незграбною і брутальною голівудською продукцією, екрани, затоплені яскравими, строкатими, ідіотськими серіями подібного походження; він почує, як його мову, можливо, найшляхетнішу, яку витворив людський дух, забарвлюють і спантеличують нестравні відходи чужого язика. Можливо, все воно й імперіялістичне, але сумніваюся, чи культурне. (177)

Про старість

Вечірнє сонце, яке ще разочок озолочує своїм промінням життя старого чоловіка, освічує і його лисину. (178)

Важко сказати „прощавай назавжди”; лише смерть дозволяє зробити це з несподіваною елегантністю. Чим ти старший, тим більше обтяжувеш землю, яка водночас намагається скинути тебе зі своєї поверхні. Тому старіння – це боротьба за право залишатися живим у праці, яку робив завжди. (179)

Я й був колись доброї думки про себе – як науковця, літератора – та вона давно вже минула. Коли старієш, стаєш скромний, тулишся до стін, перепрошуєш за те, що ще живеш. (180)

Звичайно, історія людини завжди звучала так: вона народилася, жила і померла. Та тепер людина забула навіть це. (181)

Всі ми прекрасно знаємо, що в усі часи старі люди мали враження, що вони залишають світ значно гіршим, ніж застали за молоду. Мабуть, ніхто не заперечуватиме ймовірність того, що подібне нерідко можна було почути і від Мафусаїла, коли той в дерев'яній залі зустрічався зі своїми праправнуками? “Господи Боже, – вигукував він, – який прекрасний був світ 950 років тому, коли мені було 19! А вже через кілька сторіч він був далеко не таким прекрасним, хоча й значно кращим, ніж нині.” Іноді він любив додати, що він не перший, хто так це відчуває. Бо казали, що ще Адам у похилому віці казав щось схоже. Тут неодмінно знаходився якийсь нахабний нащадок, який заважував, що у випадку Адама воно й не дивно, адже юність свою він провів у раю. У відповідь на що Мафусаїл покривав голову і ображався.

Та й я ображаюся, коли мені таке кажуть. Але моя голова залишається непокритою і я відказую, що у благословенні Мафусаїлові часи ще, що-правда, не знали статистики, однак мені здається

статистично малоюмовірним, що впродовж усіх цих тисячоліть бодай котрийсь із цих нарікальників не мав рації. Звичайно, світ моєї молодости був вищою мірою жахливий, але відтоді ці жахіття зросли з нечуваною в історії швидкістю. (182)

Я зрозумів це ще в дуже ранньому віці, коли молодим чоловіком приїхав до Америки. Це була країна судомної молодости, де старости боялися, наче заразної хвороби, від якої намагалися захиститися всілякою шарлатанською косметикою, олійками і кремами, сиропами й пігулками, а також за допомогою прерізної машинерії. Коли ж усе все одно не помагало, і людина раптом старілася, то купа грошей вважалася єдиним засобом, що вберігав від найгіршого: помирали не старцями, а філантропами. (183)

Те, що існує щось таке, як стареча мудрість, частіше можна почути від старих людей, котрі, до речі, вельми не люблять, аби їх називати старцями, ніж серед молодих, які – коли б це відповідало сценарієві дійсности – радо мали би збиратися біля отих стіп, аби ввібрати у себе цю шепеляву мудрість. Щось мало ми такого бачимо. Благоговіння, що його колись складали мудрим

старцям, скеровується тепер на комп'ютер, що – спільно з огидними додатками, які він наплонив – дбає про те, щоби вже ніколи не було на світі Томи Аквінського, ба більше: жодної з тих великих душ, що колись осяяли світ. Коли я це пишу, мільйони пальців виклацують на клавіатурі „Вай!-вай!-вай!”(www.), а потім ставлять крапку, ось лише називають її „Dott“. Те, що цим вони сприяють новій апокаліпсі – про це вони, виглуплюючись в інтернеті, не мають зеленого поняття. (184)

«Якщо ви прожили довге життя і визріли, вам уже час піти.» Що це, заклик до старших людей нарешті накласти на себе руки, чи вимога до держави нарешті їх стратити? Ці слова я прочитав у «Нью-Йорк Таймс» від 20 вересня 1990р., їх автором був якийсь пан Зільбер, президент одного не надто видатного університету в Бостоні.

Боюся, чудовисько промовляє в Америці із сердець більшості людей, молодших від 30 років, чийм ідеалом, як виглядає, є сподівання, що старші сплачуватимуть на страхування аж до 65-того року життя, а тоді їх остаточно звільнять без права поновлення, і таким чином пенсія сьогодні молодих різко виросте. Ми живемо в часи сум'яття.

Здоров'я утвердилося як громадянський обов'язок, і на всіх вулицях товстуні і худорлявці, молоді й старі тупцяють назустріч своєму першому інфаркту. А що ж із життям, без якого здоров'я було б просто позбавленим сенсу поняттям? У життя мало захисників, окрім противників абортів, та й ті цікавляться лише життям ембріонів і зародків, які, своєю чергою, єдині, що їх наразі ще не допускають до цих перегонів. (185)

Ще за часів моєї молодости панувало непомисленне сьогодні благоговіння перед старістю. Вважалося, що старі багато побачили і багато вистраждали в своєму житті, тим-то й мали стати мудрими. Тепер же, як ми знаємо, вони дістають Альцгеймера. Наша схильність зі всього на світі робити «проблему» – медичну, соціальну, – перетворила на проблему і старіння. Вмерти потрапили всі, та сьогодні їм потрібен ще й балакун, який фахово завдасть ритм їхнього занепаду. До того ж, я гадаю, що увесь цей теперішній розквіт сучасних медичних досліджень є не більше ніж справдженням приказки, що я її для себе сформулював ще багато років тому: «Лікарі створюють хворих». А коли остаточно здійсниться заповітна мрія фахового недоумка, і людський геном, чим

би він не був, повністю розшифрують і проаналізують, виявиться, що всі люди хворі й потребують багатогранної генної терапії. (До речі, якби сьогоднішній дурнуватий культ здоров'я панував XVIII ст., то Моцарт, правдоподібно, став би жертвою аборту після амніоцентезу). (186)

Коли я був молодий, мене привчали падати навколішки перед старістю. Тепер, коли я сам старий, від мене вимагають схилитися перед юнню і соромитися, що я вже давно не поступився їй місцем. (187)

Людина або помирає молодою, або досягає старости – така її істота. Навіть втрата якихось фізичних чи духових властивостей – не підстава соромитися. Голос природи, який сповіщає нам, що настає час знову повернутися у землю – поштивий голос. Те, що наш час зробив нас глухими супроти нього, рівно ж як і супроти всіх голосів глузду і благоговіння, спонукаючи нас замість того грати в бінго, промовляє лише не на його користь. (188)

Старим людям нині натякають, що вони повинні соромитися того, що вони постарілися – одна з ознак поступальної втрати людського

в сучасному світі, втрати відчуття реальності, яка до глибини душі подивувала б людину так званого «темного Середньовіччя». Насправді, гадаю, це наша доба особливо темна. І навіть чудовому грибу атомної хмари не вдасться її освітити. (189)

Ми сповідуємо культ фахівців – політиків для керівництва, грабарів для похоронів – і допускаємо гидоти, які шокували б Чингісхана. Те, що танатолог, спеціаліст у галузі смерті, сьогодні ще не відіграє належної йому ролі, можна пояснити хіба лише фактом, що на сьогодні усі лікарі є танатологами за сумісництвом. Втім, безсумнівно також і те, що нині – принаймні в західному світі – мистецтво вмирати виродилося. Особливо у США, країні, що черпає свій оптимізм з переконання, що вона – оптимістична країна, смерть перетворилася на таку-от дошкульну прикрість, захищену за синонімами, за косметичними верствами евфемізмів і бальзамувань. Мало що виявляє варварську суть нашої епохи виразніше, аніж процедури поховання. (190)

Ось справді невблаганний аспект: замолоду можна принаймні кпити зі старих дурнів; на

старості ж літ навіть цього вже не зробиш – бо ж сам такий. (191)

Стареча мудрість полягає головним чином в тому, що людина мала досить часу, аби багато чого забути. Це не так, що людина може пригадати собі забуте, ні, забуте таким і залишається; проте все, що відлинуло, відійшло, сплило залишило по собі якийсь запах, аромат, сльозу втрати; і цей подих безповоротности день і ніч оповиває чоловіка, який прожив довге життя. Він перебуває у саду, якого ніколи не існувало. Давно висохлі сльози струменять давно похованими обличчями. Якби вони і далі жили для цього старця у своїй померлости, він збожеволів би. А так його захищає пелена колишнього знання. Знати колись – це значно більше, ніж просто знати, особливо коли це порожнє знання бездушних буднів. (192)

Про молодість

Коли він зістарівся, то міг дивитися лише в дитячі очі – єдині, які не віддзеркалювали смерть. (193)

Не знаючи, що порадити молодій людині, я кажу: «Вчися на критика, стань критиком суспільства, літературним, театральним чи музичним критиком, яким завгодно». Оскільки сьогодні нікого ніщо не влаштовує, треба відкрити рота і сказати це вголос. (194)

Втім, ту дрібку певности і надії, яка мені ще залишилася, я покладаю на молодь. Можливо, вони ще вміють дивуватися, може, ще не затратили відчуття дива цього світу. Можливо, для них ще розкриються бруньки щасливішої весни. Не знаю. Все велике в цьому світі було створене

наперекір. Можливо, ця впертість десь ще є, але чомусь її – за винятком небагатьох відчайдушних політичних актів – якось не дуже видно. (195)

Більшість революцій в історії людства здійснювали жменька фанатиків і мільйони непереконалих супутників – так вони й виглядають! Можливо, заснування релігій відбувалося інакше, але цього мені знати не дано.

Було би чудово, якби всі, скажімо, двадцятилітні оголошували про свій тимчасовий вихід з людства. Для цього не потрібно спеціального формуляра. Рішення більше не брати участі у цьому кривавому спектаклі не мало би бути надто важким. Принаймні мені воно свого часу далося легко. Звичайно, на шальках вічності моє рішення важило не більше, як пушинка, зате посприяло травленню, духовому і фізичному. Однак якби мені раптом довелося пояснювати кожному зокрема, як виглядає такий вихід, то він уже не був би справжнім виходом. Можна вчитися скільки завгодно – знання все одно береться звідкись інде. (196)

«Ніколи» – невідповідно довге слово, чудово знаю, і я не хотів би фігурувати тут провісником

кінця світу. Щоби виступати таким, потрібно також бути провісником невіданих див, на що я не маю права. Можливо, справжня стареча мудрість полягає саме в тому, щоби вміти сприймати світло в темряві, серед галасу – тишу, в карі – милість. Отож можливо, що те, що здається мені кінцем людства, може бути ауфтактом до нового акорду. (197)

Пригадуючи давно минулі дні, розумію, що здатність запалюватися була, либонь, найкращою властивістю моєї юности. Для дитини це були краєвиди казок і лицарських легенд, які вдень і вночі творили тло й сцену для забав і мрій. Грімми й Андерсен, а особливо «Тисяча й одна ніч», Круглий стіл короля Артура, Дон Кіхот і Вальтер Скотт слугували прикладом і поштовхом. Темний ліс чи похмурий грот, вир базару в Багдаді чи Дамаску, битва з драконом, тамплієри, лицарі в хрестових походах, піратський корабель чи брязкіт зброї у битві на півдні Англії; або дещо пізніше шляхетний червоний джентельмен Карл Мая: завжди щось кипіло, ніколи не вистигало, життя було абсолютним, дитя знало, куди йде. Нема на світі нічого поважнішого, ніж дитяча гра. (198)

Що ж я, властиво, маю на увазі, застерігаючи молодь, щоби вона не дозволила себе оглупляти? Там, де я живу, вже навіть найменшим діткам – ззаду вони ще заткані пеленками – подають образочки і звукоряд, покликані полегшити їм *gradus ad stultitiam*. Дивачні і смішні постаті, що вистрибують з діснеївської корпоративної стаїні, дбайливо заколисують дітей в переконанні, що все їхнє життя буде кольоровим мультиком. Позаяк цю віру нерідко поділяли вже їхні батьки, постає загроза оглупіння як шанованої родинної традиції. Отож батьки, яких це не стосується, можуть чимось запобігти. Багато вони не досягнуть, бо вчення про прірву між поколіннями починають вливати дітям у горлянку мало не разом із дитячим харчуванням. До того ж, закладена від природи недовіра до всього, що намагається нас сформувати чи переформувати, є необхідним захисним заходом. Прекрасно уявляю собі родинне свято, таке-от Свято Індивідуалізації, на яке дитина запрошує батьків, щоби заспівати їм: „Я – це я, а ви – це ви!” Маю враження, що внаслідок того образу банальності, пласкості, що його справляє наше суспільство, багато людей втратили те, що я називаю центром

особистости. Вони, мов пушинки, невагомо тріпочуть на важких вітрах. (199)

Чи одна дитина безхмарної ночі дивиться у небо і подивляє зорі. Подорослішавши, вона забуває безліч запитань, які собі тоді ставила – і більшість з яких досі залишаються без відповіді, або й відповіді не мають. (Дитина, що виросла у місті, можливо, взагалі ніколи зірок і не бачила.) У процесі пізнання того, що кожному з нас може запропонувати світ, врешті-решт скорочується і зникає великий дар – чудовий і незамінний талант чудування. Здатність до зачудування, до подиву, здатність бути враженим до глибини душі має мало спільного з цікавістю, яку завше вважають підставою наукового дослідження, але яка здебільшого є не більш ніж формою набридливо-го винюхювання. Лише найпроникливіші серед молоді, можливо, помітили, що відповіді, які їм накидають, ніколи повністю не відповідають тим питанням, які їх колись бентежили; що їх перескерували в такий-от провізоріюм конвенційної і часто навіть небажаної мудрости. І коли дорослий, оточений сміттевищами штампованих відповідей, остаточність яких, проте, має дуже невеликий термін придатности, врешті-решт волає

у скрусі серця: „Не розумію, куди все це рухається!” – ось тоді наука й техніка відповідають: ”Завдяки нам ти потрапиш туди швидше”. (200)

Та найкращий спосіб вирватися з лабіринту – не брати до уваги, що ти в ньому перебуваєш. Життя стало таким складним, що індивід, спантеличений під шквалом розважального галасу, піддатний на витончені маніпуляції, вже не спроможний вирватися із замкненого кола, яке створюють навколо нього корумповані політики, безголові військовики, ласі на війни науковці, жадібні концерни і підлабузницька, огидна індустрія точок зору. І лише юнь – як сподіваюся – заки потрапить до пекельного кола ґарантованих робочих місць, претензій на пенсію, іпотек, виплат за позичками, ще зберігає якийсь імунітет проти солодкої отрути пристосованської байдужості, тільки у неї ще є дух, який слід берегти, і серце, яке треба утримувати незаляканим. Критична маса тих, хто здатні сказати „ні”, змогла б розтрощити цей лабіринт. (201)

“І я колись був принцом аркадійським”

Хто довго живе, пізнав уже все – окрім себе.
(202)

Коли старієшся, усе стає автобіографічним. Усе, що переживаєш, що читаєш – усе має стосунок до минулого, в якому ти був присутнім, хіба би милосердний серпанок забуття вже прослався понад усім. Та це, властиво, не мій випадок. (203)

“І я колись був принцом аркадійським”, помазаний усіма мирами експертної спільноти фахівець. Жодних пахощів Аравії не вистачить, щоби стерти оте миро: помазаний раз помазаний назавжди, навіть якщо раптом забути, як пишеться те, з чого колись жив. Ось у цьому, ймовірно, трагедія природничника, що пережив себе, а і не лише

постарівся: я знаю науковців, які вже у п'ятдесят заслужили дожити до стоп'ятидесятиліття. (204)

Статистика – це такий собі різновид дитячої хвороби для дорослих – хто її підчепив, втрачає здатність сказати щось певне. Якби мені, коли я був ще молодий і зелений, хтось сказав, що ми присутні при кінці людства, я б, звісно, відповів, що це – з погляду статистики – високою мірою неправдоподібно. Вступивши у гідну жалю стадію старечої мудрости, я вже не такий певний цього. (205)

Не думаю, щоби багато людей вважали мене привабливим, окрім хіба в молодості; мене розглядали би з точки зору модного слівця „інтроверт”, що відтоді вже встигло вийти з моди, або застосували б до мене кліше „дивака, що відірвався від реальності”. А попри те, при всій моїй лихій славі насмішника і саркаста, мені вдалося нав'язати кілька дуже добрих дружб, розтертих, однак, безжальною центрифугою нашого часу чи згаслі внаслідок смерти. У цьому велетенському мегаполісі, де я живу, в Нью-Йорку, нема жодної людини, яку я міг би попросити про допомогу, ба навіть дружню послугу. Тепер Полукса чи Пилада

слід наймати за потижневу платню. Я дуже далекий від того, аби через це нарікати на черствість світу; звісно, тут значно більше завинила моя тяжка натура. Часом я потішаю себе, повторюючи вслід за Мафусаїлом: “Перші 400 років найтяжчі.” (206)

Симптоми часто є хворобами, отож мені від початку було незрозуміло, чи фатальна роля природничих наук є симптомом загального культурного та суспільного краху, чи однією з його причин. Тепер же гадаю, що вона і те, і те. Хоч там як, якимось сам собою напрошується перехід від критики науки до загальної культурної критики, і це саме те, що я робив останні двадцять років. Не можна сказати про мене, що я лише збудую, але нічого не буду, як це говорили про кращих мужів минулого. Бо я навіть бурити не годен, я можу лише бути свідком, а те, що я побачив і пізнав, завдало мені болю. Я наче той Нестроїв первосвященик, що йде вулицями, гукаючи лише „Лихо! Лихо!”, і вдаючи, що тим лиє бальзам на душу. Нічого, що мій бальзам не має великого попиту; тому від нього щось і залишилося, і кожна крапля завжди знаходила своє серце. (207)

Отож, затихло в домі. Всі друзі давно повмирали. Чого люди прагнуть, слова в їхніх устах, блиск у їхніх очах – усе стало іншим і незрозумілим. Кров заpekлася на кігтях часу. Диво життя стало товаром, яким спекулюють вбивці й дослідники. Знання перетворилося на смердючу канаву, вулиці потемніли від німого жаху. Весь тягар світу лежить на плечах безпорадних виголоднілих карликів. Чотири тисячі років людської величі перетворилися на слиз і помії.

Якось я анотував собі таку думку: “Бачити в потворному красу, у злі – добро, у брехні – істину, в проклятому – благодать: ось як далеко треба зайти, коли старієшся”. Боюся, мені так і не судилося цього сягнути. (208)

Перед тим, як писати далі, я хотів би випросити дозволу висловити два міркування. Одне пов’язане з тим, що ці рядки, як видається, сповнені духу постійного заперечення; до того ж вони належать перу старого чоловіка. Народна мудрість вчить нас, що старі завжди нарікали. Чого ця мудрість не додає, так це те, що вони, зазвичай, мали рацію. Але що нам із цього? Вуха в людства завжди були заткані, тому по-іншому і бути не

могло. Лише глухота слухачів дозволяла так велично гриміти Ісайї чи Єремії. Лише зрідка, раз у сторіччя може статися, що стара іскра впаде на новий трут, який живитиме вогонь, аж поки він не вирветься на волю. Втім, на цьому всі відради для того, хто завжди має рацію, але кого ніхто не чує, і закінчуються. (Якби його почули, він не мав би рації.) (209)

На цьому місці я змушений подати невеличке зізнання, яке, боюся, більше відбере від моїх слів доказової сили, ніж додасть їм завдяки цій відвертості. Вже роки тому я спорудив собі посеред Мангеттену маленький скит, де – непомітно для спалахів фотоапаратів, без журналів новин, вереску реклами і всієї цієї жалюгідної помпи вмираючого світу – можу віддатися тихому відчаю. Це означає, що повсякденне життя країни доходить до мене лише через грубі верстви фільтрів. Втім, і цього мені більш ніж досить, бо цілком вистачає прочитати бодай одну газету. (210)

Зазвичай є так, що коли старець порівнює сучасність зі своєю молодістю, остання здається йому значно кращою. Це помилка, в яку я не впадаю: я вважаю всі часи однаково поганими, але кожен

по-своєму, так що завжди можна зауважити різницю. (211)

Коли я йду до книгарні, щоби довідатися про нову біографію Александра Попа, а продавець запитує: “Якого ще попá?”; коли надсилаю твір, де фігурує ім’я Герострата, а видавець часопису телефонує мені, щоби сказати, що ніхто в редакції цього імені ніколи не чув; коли редактор вивідує у мене, що це за історія така, яку я цитую, про якогось пастушка, що надто часто кричав “Вовк!” (і це прич тому, що вона є вже в Езопа): коли таке і ще багато подібного комусь трапиться, він змушений буде дійти висновку, що він не від світу цього, і що епоха, яка тривала 2500 років і навіть більше, закінчилася у нього на очах, залишивши його по неправильному боці прірви. (212)

Мене переконують, що неможливо обійтися без багатьох речей, про свіжоспечене і нетривке існування яких я нічого й не підозрював; просто-таки незрозуміло, як я раніше без них обходився! Але ж обходився, і далі обходитимусь! Ось він я, тут, стою й існую. І, звичайно ж, десь залишилося ще кілька свідків передкомп’ютерної доби, ба навіть тієї незбагненної епохи, коли ще не було телевізорів. (213)

Якби хтось з моїх читачів вигукнув: „Що за нудья!”, він, властиво, мав би бути мені вдячний. Адже я допоміг йому очистити голову від безглузких думок, непотрібних намірів і відвертих спотворень, вказавши йому – хай навіть на мить – шлях до плідної порожнечі. У математиці людського життя нема поняття „ніщо”, завжди присутнє щось, що неможливо описати. Але той голос із внутрішнього потойбіччя він почує лише тоді, коли прогнати крикливий непотріб, який ущерть заповнює його голову. І першим кроком до цього є нудья. (214)

Дивовижним чином я ніколи не питавав себе, скільки мені коштуватиме, якби я захотів купити цей світ. Ця ідея ніколи не спадала мені на думку, я завжди був надто непрактичною людиною, якій давно вже пророкували, що в Америці вона недалеко піде, у цьому королівстві монетарної відважності. Тож я, не маючи навіть письмового стола, навіть не знав би, що мені з тим світом робити. (215)

Звісно, не надто привабливе заняття бути вічним нарікайлом, та зворушлива безнадійність

цього заняття, мабуть, може вважатися пом'якшувальною обставиною. Крихітна одиниця, яка в суді виступатиме оскаржувачем на процесі проти США чи навіть усього світу, справить сміховинне враження; вона захлинається від сміху зі себе самої. Можливо, буде дозволено запевнити її, що є країни ще навіть гірші від США, але жодної серед них, де їй би більше закортіло жити. Країна її серця знаходиться на іншому глобусі. (216)

Часто з не найоригінальнішого боку можна почути закид, буцімто руйнувати легко, а будувати важко. Мешканець Нью-Йорка ледви чи з таким погодиться: Знести хмародер аж ніяк не легко. Та й на інші погані звички зарадити може хіба що час. Природно, це відомо кожному буркотунові, і він би страшенно здивувався, якби його критика мала бодай найменші наслідки. Критики ж, до яких прислухалися, можуть приписувати свій позірний успіх лише тій обставині, що вони, наче гієни, вишикувалися перед предметом свого докору якраз під час його скону.

Однак, мета цих зауваг аж ніяк не полягає в підштовхуванні того, що падає. Коли скаржаться на якісь негаразди чи виявляють невдоволення станом речей, то роблять це не в надії, що він

поправиться. Тут можна лише бути свідком на майбутнє, яке, ймовірно, ніколи не настане. (217)

Коли кілька тижнів тому я прочитав у газеті, що в багатьох місцевостях Німеччини молоді люди – голомозі і не дуже – ризикали, прагнучи вчинити маленький Освенцим; коли я почув про смерть у полум'ї трьох нещасних туркень, моя авторучка, походженням з Німеччини, кілька днів відмовлялася писати німецькою. Я намагався переконати її, розповідаючи їй про масові протести, про німі процесії з тисячами свічок. Та на все вона лише негречно відказувала: “Свічками чорта не виженеш”. Тоді я прочитав кілька сторінок „Вандсбеківського вісника” та “Гимнів до ночі” – на якийсь час це подіяло. Щоправда, ненадовго, бо після цього були нові підпали й убивства. Моя авторучка пробурмотіла: „Багато милих голокостиків творять один великий Голокост.” Отож, прийшов час на читання “Пандори” чи “Хліба й вина”, але навіть там, де мова стає логосом, який є початком усіх речей, навіть там залишалася гіркота, яка не хотіла відступати. Так я пересвідчився, що чорта не вигнано. Він уже зарезервував собі місце в ложі першого класу на ціле наступне сторіччя. (218)

Секундус (48 років, біолог): Те, що Ви нам тут розповідаєте, дуже личить саме тим, хто понад усе на світі любить нарікати. Та Ви мусите визнати, що це дуже несвоєчасне заняття, дуже непопулярне, воно не додасть Вам друзів. Де слід так багато збудувати, нема часу на щось подібне. Пси гавкають, а караван собі йде.

Примус (древній старець, колишній природничник): Пси гавкають, бо земля смердить, а караван часто – іноді навіть не підозрюючи – перевозить невеличкий вибуховий радіоапарат. Сатирикам завжди закидали, що вони вміють лише руйнувати, а не вміють будувати. Та я не говорю як сатирик. Все, що виходить з моїх уст – це, власне, самі сльози й відчай.

Секундус: З рота виходить слина, а сльози витікають з очей. (219)

Такі як я, що провели усе своє життя, малюючи дідька на стіні блідими акварельними фарбами, без сумніву, страшенно злякаються, коли намальоване раптом виокремиться, наповниться життям і барвами і перебере на себе керівництво. Пророки не люблять, щоби їхні віщування збувалися надто швидко. (220)

Якщо вірити родинним переказам, я дуже пізно почав говорити – вада, яку я відтоді, поза сумнівом, надолужив з лихвою. (221)

Якщо вже пішло на те, що я й далі маю видушувати зі себе бажані властивості, я незабаром буду змушений визнати, що дуже люблю вишні. Але, можливо, є ще й якісь інші речі. Наприклад, я слабую на логофілію: люблю маленькі слівця і дуже співчуваю їм, коли з них знущаються. Я вважаю їх найбільшим дивом людського світу, ці кристалики сліз і радості. Саме вони творять наші думки. Коли помирає слово, гине ціле уявлення. Вони – останні свідки Творіння, останні кредитори людяности, яка так стрімко зникає. Тому я завжди радо давав прихисток полишеним словам. (222)

Щоби мене не звинувачували в незвичному і недоречному оптимізмі, я хотів би негайно заспокоїти читача: веселка, під якою я народився, складається лише з різних відтінків чорного. Я невинуватий песиміст. І в цій ролі я почувуюся дуже добре, бо – як я люблю наголошувати – песиміст щаслива людина: коли його найгірші сподівання не справджуються, він лише приємно

розчаровується. Песимізм не виключає надії – він не ідентичний відчаєві, тому що песиміст знає кілька метафізичних прогалин для втечі, розпізнати які поверховому оптимістові не бракує розуму. (223)

Я не пояснювач, радше описувач; і на запитання “чому?” я здебільшого не знаю що відповісти. Також я не розумію причин, з яких саме нині втратила свою чинність стара добра народна мудрість „Дерева не врастають в небо”, саме в наш час втратила свою дію. За тими деревами ми вже не бачимо неба. Щоправда, це синтетичні пластикові дерева, і тепер вони пожирають вже навіть наш озон. (224)

Хімікові, що мешкає в Нью-Йорку, мабуть, здається, що він живе в якійсь перегрітій далеко понад температуру кипіння рідині, якій, втім, не дають перейти у стадію газу, і яка немовби тільки й чекає, щоби до неї вкинули якусь скалку, аби з несамовитою силою збігти. (225)

Про техніку й сучасність

Нові віники роздряпують підлогу. (226)

Мене переконують, що сучасний комп'ютер – суворо логічний інструмент. Все, що він робить – то стрибає собі за принципом бінарності, але стрибає неймовірно прудко і в численних, точно окреслених напрямках. Я ж заявляю, що це злісливе бляшане пудло, в якому мешкають маленькі чортенята, а може й сіни чистилища – аби ми потрохи звикали. (227)

Отож, спроба чим швидше досягти майбутнього за допомогою несамовитої моторизації, таки вдалася. Що 1894 року було щонайвіддаленішим і, як багато хто сподівався, недосяжним майбутнім, 1994 вже належало давно забутому минулому.

Проте тріумф від цих досягнень я чую лише в оплачуваних оголошеннях. Більшість людей зовсім не хочуть мчати так швидко, вони давно вже захекалися. Їхнє згіршення неважко зрозуміти, бо “Тріумф техніки” й “Чудо науки” надто аж часто виявлялися не більш як евфемізмами злиднів і безробіття. Їхнє життя сповнене словесними прикриттями і тінями: СНІД є синонімом кохання, надміру розваг. Лише пси нині ще тішаться, дивлячись на екрани телевізора. І люди з німою покорою терплять зливу інформації, що спадає на них, наче з рогу достатку, з неї зовсім не користаючи. Гадаю, що так часто і так голосно афішований захват із легкості, з якою сьогодні створюють і поширюють інформацію, походить від винахідників і користувачів потрібної для цього машинерії, а не від людей, для блага яких усе це нібито робиться. (228)

Навіть небезпеки комп'ютерної цивілізації виявляться допіру тоді, коли вже буде запізно. Дуже велика небезпека полягає, на мою думку, в тому, що ця махіна за допомогою мережі, яка обплутує усю Землю, й електронної пошти поєднає людей між Аляскою й Зулуландом в такий спосіб, що не надто сприятиме загальному миру. Надто багато

лемешів можуть перетворитися тоді на мечі. Такою ж небезпечною є й дематематизація людей за допомогою цих інструментів „мислення” й „обчислення”. В Америці вони вже навіть дитячі садки заразили механізованими ментальними лінощами. Те, що внаслідок цього проростає, розумово не дотягуватиме навіть до рівня американського телебачення.

Влізливим, настирливим машинам ми дали змогу відтіснити себе на узбіччя нашого-таки життя. Ми стерпіли, коли те, що колись зворушувало людські серця, живе тепер лише у вигляді тремких тіней на екрані нереальності; ми продали нашу першородність, нашу сотвореність за купу бляхи. Тому тепер будемо змушені до кінця випити гірку чашу наших перемог. (229)

Поки електронний Люцифер шукає, де б під'єднати штекер, щоби почати функціонувати, я не бачу особливих підстав хвилюватися ні про що, окрім людських мізків, які забули, що там є кнопка, якою можна вимкнути скинутого ангела. І щойно тоді, коли набере чинності інший сценарій, що я його свого часу змалював, Дракула XIII, який працює без електрики, час брати до рук луддиський молот. (230)

Навіть великий терпеливець Одиссей, ймовірно, збожеволів би, якби йому хоч раз, скажімо, десять годин поспіль довелося оглядати американське телебачення. Цей проміжок часу означає насолоду приблизно трьома годинами реклами й нечуваної гидоти. Несила навіть описати, скільки бездарности, підлости, безсоромности, вульгарности наважуються вилити на глядача. (231)

Густа мережа автострад, що обплутує велику частину Землі, в багатьох випадках призвела до великої концентрації жертв реклами; радіо ж і телебачення остаточно уможливили вторгнення комерційного світу до кожної домівки. Коли я був дитиною, жоден чужий голос чи постать не проникали через зачинені двері будинку. Під цим оглядом – та й не тільки під цим – за час мого життя сталося більше, ніж за всю попередню історію людського роду. (232)

Зі збільшенням інформації зростає й потреба у ній, це отрута, що викликає залежність. Вже сьогодні багато людей можуть існувати лише читаючи або чуючи про своє існування. Вони живуть лише своїм іміджем, хоча більшість усе

ще потрафить померти без некрологу. У майбутньому, можливо, навіть це вже буде недосяжне – кожному свій пластиковий вінок. (233)

У нашому світі, де так багато знають, де щодни-ни вишпортують або виробляють за допомогою машин безліч нової інформації, панує похоронна атмосфера. Ми мовчки тиснемо один одному руку і повертаємося до наших мертвотних гешефтів. Бо серед безлічі помножувачів і оберігачів знання нема жодного, хто б зупинився і запитав, а куди ми, власне, прямуємо. Йому вже годі зупинитися, течія надто сильна, течія надто швидка. Замінивши людину собою, мікропроцесори її і знищать. Необхідний електричний струм відтак сам вимкнеться. Бо маленькі чіпи надто розумні, щоби продовжувати працювати самостійно, без людської спонуки. (234)

Коли там, де я живу, почитати газети і побачити та почути лавини іншої інформації, спершу може здатися, що діється неймовірно багато. Кризи й злочини, публічні і приватні; путчі й революції; партизанські війни, терористичні акти, замахы і каральні експедиції; подорожі й промови державних мужів – а часом навіть їхнє входження до

в'язниці чи у вічність – наукові прориви; злиття велетенських фірм; успіхи бестселерів і бомб; обстріл палестинських поселень; польоти в космос, взяття заручників і викупи; переслідування і реабілітації; новини просто-таки перестрибують одна через одну. Щодня повідомлень з Ізраїлю чи Польщі надходить більше, ніж колись з Римської імперії за цілий рік. Довкола Ісуса Христа зчинялося менше галасу, ніж коло якогось дрібного проповідника з Атланти. Сотворення світу, мабуть, спричинило менше гуркоту, ніж аварія на атомній електростанції.

Якщо ж придивитися уважніше, тобто що кілька місяців підбивати щось на кшталт підсумків, то, ймовірно, можна пересвідчитися, що насправді майже нічого не відбулося. (235)

Зрозуміло, що ніколи перед тим в історії людства ще не траплялося, щоби величезна частка населення Землі по кілька годин денно проводила перед скринькою, в якій показували б маленькі, тремкі, криві зображення. Інакше кажучи, більшість людей проводять значну частину свого життя в такому-от меншовартісному кіні. Коли зі славетних уст лунає, буцімто релігія – це зойк притлумлених творінь, опіюм для народу, то чим

тоді є телебачення? Героїном для слабких? Постійним пірнанням у нірвану бездумности, голою аперцепцією заступчих тіней, безнадійним сурогатом нежитого життя: що б люди колись не виробляли зі своїм часом, це не просто не могло постійно полягати в третьосортній розвазі. Навіть „зойк притлумлених творинь” був визволенням з панцира недолі. Сльози були чистішою розрадою, ніж галасливе відволікання індустрії розваг. (236)

Рамки – це дієвий спосіб відчуження; обрамлена дійсність перестає ним бути. Вихиляючи голову з вікна, я бачу частину світу. Той самий сегмент на екрані чи в газеті втратив претензію на реальність – це табло. Медіум втерся між посередників і спотворює опосередковане. Вживання прикметника „справжній” чи „автентичний” може вважатися непомильною ознакою, що відбулася підміна. (237)

Поступальне мікророзм'якшення мозку неможливо зупинити. З не надто важливої мрії людства – винайти зручний записник – зродився гігантський тиран створеного для цього комп'ютерного світу, який відтепер змушує нас

з блискавичною швидкістю нічого не досягати: такий-от торт зі збитих вершків заввишки з Еверест. Коли електронне довідкове бюро видає декрет, що тепер знання – ніщо інше, як просто інформація, всі адепти Священної Інформатики забирають руки з клавіатури і складають велику присягу редукаціонізму. Отож, інформацією тепер є все, що “знає” комп’ютер – а чого тільки комп’ютер не знає? Він є віртуальним розсадником віртуального всезнання. Нехай він купа металу, але після того, як його увімкнуть в розетку, він стає богом, *sapiens sicut dei*. І все ж, залишається невеличка різниця: те, що знає комп’ютер, хтось мусить у нього впровадити, Господь же потрафить і самотужки. (238)

Одне з завдань надзвичайно помітного нині технічного стрибка полягає, здається, в тому, щоби змусити нас забути, якими дурними і лінивими ми стали. Вдень і вночі реклама вмовляє нам, що чимало духових і фізичних зусиль, які колись були часткою повсякдення, перевищують наші сили. Я б не здивувався, якби почув, що якась гігантська фірма, скажімо, Microsoft, працює над створенням ергономного пеніса. (239)

Хто може злічити всі квіточки лукавого? Але якби таки розпочати, то насамперед я назвав би двигун внутрішнього згоряння. (240)

Всі машини мають тенденцію гнітити людей, які їх, властиво, і винайшли, знецінювати або, радше, перетворювати їх і самих на машини. (241)

Вперта недовіра до всього, що в друкованому, співаному, шептаному чи ще якомусь іншому вигляді залітала в мій дім, завжди утримувала мене в рівновазі. Відтак раджу бути вищою мірою обережним супроти всіх явних чи прихованих спроб перебраних фахівцями промивальників мізків. Поки люди ще знали латину, їм дуже ставало в пригоді прадавнє запитання cui bono? На жаль, світ став таким строкатим, що з'явилися безкорисливі фальсифікатори й брехуни, і саме вони найнебезпечніші. (242)

Переносячись на мить у сучасність, до Америки, маю враження, що так звані новації лише частково відбивають події, які належать до безпосереднього минулого; бо часто йдеться про повідомлення, що станеться, після чого воно так і

стається. Не те щоб репортер мав нюх на події, ні – це події мають нюх на репортера, поспішаючи до нього, аби він узяв їх на повідок фактичності. Простодушному спостерігачеві причинно-наслідкові зв'язки видаються геть спантеличливими. Новини і новинки перетворилися на готові і запаковані продукти споживання, які відразу надаються для поширення через пресу, радіо й телебачення. Можна сказати, що мас-медії є більше творцями, ніж роздавачами цих пакетів. Споживач, тобто читач чи слухач, вкладає ці пакуночки до кишені свого духу, і часто-густо вони там без жодного вжитку й лежать. Тут йдеться холостий хід готових тріснути від перевантаження машин – вони є, бо є.* Є наркотики, що викликають залежність, і хімія тут нічим не завинила. (243)

Примус (древній старець, колишній природничник): На правах такої собі забави думки припускаю, що ще чи не двісті років тому існував word processor – автомат для писання. Я волю окреслення „processor”, бо якщо food processor – американська назва машини, яка подрібнює

* Це, до речі, стосується і дуже багатьох інституцій нашого часу: їх легко створити, але неможливо потім позбутися.

харчові продукти, то автомат для писання – по-дрібнювач слів. (244)

Я знаю багатьох людей, які – окрім того що слухають радіо – проводять перед телевізором принаймні три години щоденно. Це значить, що в рік вони присвячують цій формі розваги майже півтора місяця. Якщо вони чинять так п'ятдесят років, то вони просиджують перед телевізором, слухаючи більш-менш суцільну нісенітницю, шість з чвертю років. Їхній аргумент, мовляв, інакше вони не знали б, чим іще зайнятися, не витримує жодної критики, бо ж ми власне не знаємо, що б могли замість того робити. Дехто, можливо, чинив би убивства (вони це роблять і так, поза прайм-таймом), інші створювали б шедеври, всі старілися би з більшою гідністю. Наша епоха перетворила усіх нас на глядачів: ми самі себе споглядаємо, як віддаємо голоси за тих, кого ми найчастіше споглядали; ми споглядаємо, як нами керує веселий і бездумний авторитет, так ніби життя людей – недбало склепаний надвечірній серіал. Оця масна, вишкірена потолоч (“Опа-ля, а тепер моя черга!”), що заповонила телеекрани і стверджує, нібито її обрали, щоби правити країною – вона складається вочевидь із людей, які всі без винятку колись

у молодости були статистами у фільмі, дія якого відбувається при дворі Людовіка XIV. (245)

Наше життя аж пронизують пропозиції розваг, що перетворюються просто-таки на заповідь “Розважайся!” У багатьох з вух звисає walkman: вони сидять у метрі й читають заяложену книжечку або ж здійснюють ритуал оздоровчого тупцяння в парку; так чи інак, у них постійно вливається якась авральна шума. Водії та велосипедисти теж під’єднані до струму розваг. Якщо задзвонити до якоїсь установи чи на фірму, то час чекання підсолодить приємна музичка, вокзали та летовища аж деренчать усі цією красивою музикою. Газети й радіо подають злочини уряду і тих, кими урядують, як якусь велетенську розвагу, всі новини смішні, бо такі сумні. Якби не знати, що це передбанник пекла, можна було подумати, що рай. (246)

Незрідка медіа, особливо телебачення, звинувачують в загальному притупленні людських душ. Та хіба не повинно було спочатку щось відбутися з людьми, перш ніж вони виявилися готовими проводити велику частину свого життя перед дурнуватою миготливою скринькою? (247)

У пропащі часи містик змушений бути дотепником. (248)

Дійшовши висновку, що людина людині вовк – homo homini lupus – народна мудрість звела на-праслину на вовчий народ; приказка мала б звучати homo homini homo. (249)

„На безриб'ї і рак риба” – вчить нас народна мудрість, випускаючи, проте, з уваги, що для лукавого раки – неабиякий делікатес. (250)

Відколи Вельзевул залишив своє бюро, тому що всі справи полагоджують тепер через факс, мені важко навіть його звинувачувати. Це як у психоаналізі: відколи люди усвідомили підсвідоме, вони

його втратили. Внаслідок столітнього панування пандияволізму навіть чорт перетворився на вельми практичну меблю, що може слугувати яким завгодно цілям, іноді навіть істинно диявольським. Та здебільшого вистачає і добродушних бюрових облич. (251)

Коли людина перестає усвідомлювати свою слабкість, починається її занепад. (252)

Консенс – це майже завжди нонсенс. (253)

Той, хто втратив здатність плакати, звузив своє ество. (254)

Коли щось і падає на мене з неба, це здебільшого голубиний послід. (255)

Колись, багато років тому, я обстоював ризикований погляд, що мода з'явилася на світ щойно 1492 року, коли нечистий переніс своє бюро з Китаю до Європи і була відкрита Америка. (256)

Тріє Царі, несучи зі Сходу свої дари, чи розуміли вони символічну силу свого піднесення? Золото слугує спекуляції, фіміям – самозвеличенню, а

миро? Воно – той гіркий смак, який відчуваємо у роті, споглядаючи наш час. (257)

У кожному гладкому песимісті ховається маленький худорлявий оптиміст, який хоче вирватися назовні. (258)

...бо воістину людина є найнелюдськішим створінням на Землі. (259)

Про волю й неволю

Кожна птаха несе на собі відбитки ґрат своєї клітки. (260)

Попри весь галас, я вважаю, що на землі немає нічого рідкіснішого від справді вільної людини, бо це вимагає духової сили, яка мені ще ніколи не зустрічалася. В той час і в тих краях, де минало мое життя, люди втратили силу до свободи. Ба навіть здатність збагнути, що таке свобода, полишила їх. Та це не перешкоджає людям там, де я живу, тричі на день полоскати рота цим великим словом. (261)

Туга – це завжди туга за домівкою; принаймні так воно було, заки була домівка. Проте тепер, коли її бракує, туга стала програмованою.

Натискають кнопки – і люди тужать праворуч чи ліворуч, за коротким чи за довгим, за пальмами чи льодовиками. (262)

Це час маріонеток, проте ніхто не може сказати, що бачить руку, яка смикає за ниточки. Гадаю, було б неприпустимим спрощенням твердити, що цим лялькарем є комунізм чи капіталізм, або християнство чи іще щось. Світ рабів без видимих погоничів; пустеля, що розростається, і неможливо сказати, звідки береться той пісок; туга, що закінчується нічим іншим, як смертю; лабіринт, що складається зі самих виходів, які нікуди не провадять. І жодної світської споруди, на якій стояв би мертвий Христос, щоби сповістити, що Бога нема. (263)

Самому собі я ніколи не здавався вільним. Свобода означає, якщо лише як слід придивитися, бути рабом себе самого, служником своєї власної сотворености. Сумління, каяття, спогади, традиції, обов'язки, іноді також віра, любов, свідомість смерти – все це в'язь, яка пов'язує сильніше за будь-які ланци. Має рацію Ліхтенберг: свобода – велика ідея, але для більшості із нас вона так і залишається лише ідеєю. І я навіть не знаю, чи бажав би собі чогось інакшого. (264)

Колись, багато років тому, ще хлопчаком я, зустрівшись із колоною чоловіків, які йшли під вартою у своєму смугастому арештантському одязі, сказав собі: „Вони носять на своїй одежі тінь ґрат, за якими їх тримають”. Через багато років я якось подивився на себе у дзеркалі і сказав: „Властиво, і тобі слід було б носити такі смуги, бо й ти за ґратами, наче той в'язень”. І дійсно, майже кожен, у кого за плечима шмат життя, одного дня розуміє, що світ замкнув його у клітку. (265)

Інколи, в часи коли я ще вмів думати вільніше, я запитав себе, ким ми, сьогоднішні люди, здалися би прадавньому, воскреслому з мертвих передсократу, схоласту, флорентійцю великих часів. Гадаю, всі вони дійшли б переконання, що мають справу з трупами, які тільки те й роблять, споживають і злягаються. Те, що ми називаємо свободою, видалося б їм найгіршою формою кріпацтва. Бо ми стали рабами сили, що несамовито стрімко зростає – поступу. Відстань між гнаною дедалі спустошенішими краєвидами, переслідуваною наукою і технікою, день і ніч опанованою машинами людиною та її людяністю стала безконечна. Що ж трапилося, чому на світ лягла німа скорбота? (266)

Про політику

Увага зростає разом із гнітом; в демократіях майже неможливо створити умови, коли б якусь думку вислухали і почули. (267)

Демократію ототожнюють зі свободою, тоталітаризм – з поневоленням. Втім, та дурнувата легковажність, яка тепер панує скрізь, надто спрощує собі життя. Що правда, то правда: світ тепер починає виглядати так, як його зображають американські комікси. І все ж: я ставлю під сумнів право Супермена – навіть якщо за нього на вільних виборах проголосувала більшість – казати мені, що для мене краще. Бо ж дурість заразна, проте цього не скажеш про мудрість; і чим більші скупчення людей, тим більший ризик інфекції. Найбільша хвала, яку можна скласти демократії,

полягає в тому, що віслюків тут міняють швидше, ніж в інших системах. Зрештою, розважальна вартість цієї зміни дещо применшується тим, що імена-то міняються – але не обличчя. (268)

Дитина, проголошена завдяки амніоцентезі гідною бути народженою, зростає у світі, заопікуваному спеціалістами, освітленому грою барв на екрані, яка спершу віддає цю дитину на поталу вихованню, а потім заробляння грошей, які відтак дають можливість сімдесят чи вісімдесят років спокійно насолоджуватися середньостатистичною розважальною програмою телебачення. Це машина – а на ім'я вона має „Perpetuum ignobile” – і вона має одне-єдине завдання: виготовляти виробників і споживачів. Проте система вже багато років не дає собі ради навіть із цим завданням, бо вже багато років виготовляє здебільше безробітних. (269)

Коли чорт вже не знав, що б іще такого втяти, він прищепив кожному народові гордість за свою гноївку. А того, хто цю гноївку міняє, почасти вшановують, а почасти таврують як перебіжчика. (270)

Звичайно, ні комунізм, ні марксизм не померли, ні світова історія, ні ідеологія. Все це нісенітниця. Бо жодна думка, що колись думалася, жоден порух, що зворушував серце, жодна надія, що колись умиротворювала душу – не помирають. А те, що зрідка – якщо взагалі – вдавалося, є їхнім перенесенням до тієї заплутаної недійсності, що її наш розум називає справжньою. Велика ідея, хибно зрозуміла мільйонами, перетворюється на релігію, і разом із тим починається її зуживання. Я часто (і намарно) розмірковував, чому популяризацію неодмінно доводиться перекладати як плебейськість. Перші три, чотири покоління – це запаленці; потім настає час інституціалізації, а незабаром після цього й зуживання, визиску, лицемірства, і лише в цій, гіпокритичній стадії – поширення, прибутковий прозелітизм. І коли стверджують, начебто псевдорелігія капіталізму від цього вбережена, то це, мабуть, лише тому, що його ніколи не сприймали достатньо поважно: він є визнанням гаманця, заки зберігається платоспроможність. На барикадах капіталізму гинули лише його жертви. (271)

Щоби здійснити демократію, громадяни повинні могли об'єднатися саме як *одиниці*, а не як

підкуплена, приспана маса. Там, де я живу, цього не сталося. Безглуздо запитувати в людей про думку, якої вони не мають; та й голосування мають силу навіть тоді, коли в них беруть участь лише половина – а то й чверть – тих, хто має право голосу. Нинішня демократія – це диктатура, яка має алібі. (272)

Еміграція – це завжди ампутація; можливо, вона й рятує життя, але після неї залишаєшся калікою. На імміграцію та еміграцію в усьому світі, а надто в Європі, дивляться тепер вороже. Бачачи на світилинах огидні голомозі голови, які кричать “Геть чужинців!”, я думаю собі, так само вони б мали кричати Одоакрові. Ми живемо у час великого переселення народів, яке, можливо, обернеться найбільшим за всю історію, і не маємо поняття, що відбувається. Як після цього виглядатиме світ – важко уявити; можливо, він узагалі ніяк не виглядатиме. Проте я переконаний у тому, що досі ми бачили лише початок цієї катаклітичної мандрівки. (273)

Жозеф де Метр, якого я подивляю, сильний словом католик, оригінальний політичний і філософський мислитель, багато розмірковував про

те, чому Господь поряд з білою людиною створив також африканських негрів, так званих дикунів, надзвичай потворних і примітивних. Метр був таким самим дитям XVIII сторіччя, як і Папагено, і кожен знає, якої він був думки про Мо-настатоса. Оскільки, на превелике щастя людей, ДНК тоді ще не була відома, Метр був вільний від будь-яких дарвіноїдних чи генетичних ідей, тому й дійшов висновку, що чорні, мабуть, колись також були білими, проте потім, за тяжкі гріхи, їх прокляли чорнотою.

Ані на мить Метр не припустив протилежного, а саме, що це білих вибілили за кару. Крізь усю історію Заходу червоною ниткою тягнеться безсоромна зверхність білих, що пишаються своєю блідістю. Якщо тепер чорні в Америці підуть у наступ, на них накинуться. Насправді це все надто дурне для слів. (274)

Чим негомогенніша країна, тим тоталітарніші наслідки має суворе поняття більшості. Либонь, нема змішанішої і менш перемішаної країни, ніж Сполучені Штати. Тут-то переріз і виявляється тим, що він означає неметафорично, а саме неправною шкодою, заподіяною делікатній тканині. (275)

Хто панує у країні, де нібито панує народ? Відповідь така: а ніхто і не панує, бо ж народ не може панувати. Перехняблених солдатських цісарів – того самого штибу, які свого часу зруйнували Рим, що занепадав – хоча й міняють що чотири чи вісім років, але це постійно ті самі безголові маріонетки, які на передньому тлі виконують ті самі безглузді рухи, в той час як на задньому, там, де дійсність, танцюють свій вічний кривавий балет жадоба й заздрість. (276)

З Гітлером справа була інакша. Почувши його вперше, я подумав: якби легендарний Гамельнський Щуролов так звернувся до своєї гризунської публіки, щурі б захихотіли і втекли. Кожному, хто виріс в Австрії і говорив тією доволі приємною, легко забарвленою місцевим діалектом німецькою, Гітлерова мова звучала мовою схибнутого провінційного перукаря, що закінчив якісь вечірні курси. Його мова була досконалим втіленням заскорузлої загумінковості, вона аж кишіла помилками і гротесковими напівправдами, аж заціпенівши від фальшивого патосу копійчаних романів. Тоді можна було зустріти багато схвильованих безумців, надто заглиблених у Вагнера й Дарвіна.

(...) Щурі не хихотили, ані не втікали. Насправді щуролови продукували власних щурів: натовпи невпинно зростали. Нація, що породила Гете і Гельдерліна, Баха і Моцарта, Дюрера і Грюневальда, Канта і Маркса, Кеплера і Гауса, Лютера і Якоба Беме (а скільки ще інших!) – ця нація потрапила в Гітлерову пастку. (277)

Про минуле, сучасне й майбутнє

Майбутнє – газ, сучасність – рідина, минуле – кристал. (278)

Властиво, сучасности нема. Є минуле – і воно надто велике. Є майбутнє – і воно, боюся, замале. Але сучасність – вона минула, поки ви вимовляли “нейтронна бомба”. (279)

„Наш час” фактично закінчився 1914 року, я також його майже не відчув. Тепер ми вже не маємо „часу” у сенсі Святого Августина. Ми народжуємося й помираємо на забутій Богом гноївці. В найліпшому разі у нас відчуття часу як у собаки Павлова. Ми дзвонимо з певними проміжками часу – і нам приносять харч. (280)

Е. Ч. (автор): Я вже казав: майбутнє, ймовірно, коротке або, скажімо так, мале, та й я також можу писати лише малі книжки. Людство – дитя, що бавиться мильними бульбашками. Ось ця велика миска з мильною водою – це минуле. Дитина вкладає до неї свою соломину і видуває бульбашки – вони сучасність. Бульбашки негайно лускають і безслідно зникають у сірому небі – це майбутнє.

В. П. (велетенська публіка): іноді небо буває й блаватним.

Е. Ч.: Мабуть, я вже не розрізняю кольорів.
(281)

(...) життя людини стало надто складним, щоби його прожити по-людськи. Всі ми живемо у світі брехні, де два чорти, що запекло ненавидять один одного, борються за нас. Однак, що вони зроблять з нами, виборовши нас – для мене таємниця.

В майбутньому, наскільки я спроможний розрізнати зненавиджене, важливішим, ніж будьколи доти, для людини буде створити навколо себе простір, який ізолює її від зовнішнього світу – простір тиші, спокою, миру, любови, спогадів.

Позаяк я не надаюся на роль дизайнера душ, слід звільнити мене від обов'язку подавати план цього простору. (282)

О майбутнє, як же ти мене розчарувало! Колись ти видалося мені юним і прекрасним. Проте тепер, наближаючись до тебе, я бачу зморшкувате, злісливе лице. Хоч ти не сидиш на галявині, але й тебе оточують купи вибілених кісток, охоплених тлінню чоловіків. Незабаром і ти будеш змушене огинати Мис Згаслої Надії і обернешся сивим минулим, як і всі твої попередники. (283)

Минуле не дозволяє жодних альтернативних експериментів. Ймовірно, це ж стосується і майбутнього. Воно щоднини вривається у наше життя, до того ж рукою буремнішою, ніж минуле, тому що живі – раби майбутнього. (284)

Якщо правда те, що недалеко минуле є точним відображенням близького майбутнього, то хочеться попросити отаке майбутнє піти собі й більше ніколи не повертатися. Бо сорок років тому на устах були такі назви, як Треблінка, Бельзен, Освенцим, Дрезден, Гірошіма, сьогодні ж сцени, від яких серце кров'ю обливається, бачимо

в Бейруті. Втім, запрошення майбутньому безплідно відлунає, бо якщо страус запхає тепер голову в пісок, це буде напоєний кров'ю пісок. Вічна гойдалка – жертви стають катами, біле чорним. Коли внизу – ангели, згори – чорти. Ймовірно, так воно було завжди, проте колись перепад тривав сотні років, а тепер вони відбуваються що кілька місяців. Чому ж люди не зведуться і не вигукнуть в *один* голос: НА ЩО ПЕРЕТВОРИВСЯ НАШ СВІТ!?! (285)

Майбутнє – це винахід людини. Без людей немає майбутнього. Його екстраполюють з минулого, яке теж є винаходом історизованого людства. І вони кажуть собі: якщо світ якось давав собі раду так довго, то витримає ще кілька мільйонів років. Адже з погляду статистики мало ймовірно, щоби світ загинув саме сьогодні, за Рейгана і Тетчер, за Коля і Мобуту. Та статистика – єдине мистецтво, яке потрафить звести паралельні лінії перед моїми очима в один жмуток – адже її винайшли теж люди, хоча й не для людей. Дива завжди антистатистичні. Месію неможливо було статистично передбачити, і те саме, на жаль, стосується й атомної бомби. (286)

Вже час пригледіти собі якусь маленьку квартир-ку, десь у космосі. Миші-нишпорки науки стають дедалі заповзятішими, а наша маленька Земля зірвалася з завіс. Забагато люду і замало людей; кожен робить своє і ніхто не робить людського. Відчуття, що так тривати далі не може, накладається на переконання, що таки може – і не лише так, але й значно гірше. „Врешті-решт кінець таки буде”, – запевняє мудрість. Та що вона має на увазі, ця мудрість? Кінець мук чи кінець людства? Цілком не виключено, що ми, намагаючись уникнути останнього, лише прискорюємо його. Ми епікурейці апокаліпси, флагеланти перед сліпим дзеркалом. (287)

У світі так було завжди: занепад розпочинається з початком. Все становлення збігає. У його темно-му закутку сидить Геракліт і не дивується. Можливо, він би й зрозумів світ, який мене оточує; бо мені не під силу. Ба більше: я зайду ще далі і скажу, що наш світ не здатен зрозуміти ніхто. Навіть наймудріший змушений надягати шори свого власного виробництва – хто бачить мало, бачить більше. Лише мономан вторгається в осердя природи; але те, що він там бачить – це тільки

мономанна природа. Ось до чого її зредукувала та постійна крапля. (288)

Гадаю, що змальоване тут відчуття загубленості сьогодні загальніше, ніж в часи моєї молодості. Надто багато загадкового сталося за останні 75 років. До того ж, ми багато чого навчилися. Можливо, ми присутні на найбільшому підсумковому дійстві історії і виявляємо себе не надто гідними. Воно заслуговує кращого реквіему. По більш як 2500 роках греко-римсько-християнський світ прийшов до свого кінця. На те, що надходить, я не маю імені. (289)

Актуальне завжди є найминуцишим; ніщо не старіє швидше, ніж найновіше. (290)

Я бачу світ, де за вплив борються мільйони важелів і про жодного не можна сказати, що він первинний. Блукаючи безрадісними завулками міста – а кожен дім, наче удар кулаком проти інших, кожне обличчя – як докір батькам, – я мрію про хаос незбулості, так ніби світ прагне повернутися до часу перед часом, у мить за три мілісекунди до Творіння. (291)

Та й ці рядки можуть запропонувати не більше, ніж щось на кшталт бальзаму, бо я переконаний – ми вступаємо у дуже темні часи. До того ж такі часи, коли ні Оріген, ні Августин, закотуляні в лялечках своєї побожності, вже не допоможуть обґрунтувати нового сповнення. Це будуть тупі, варварські часи. Руки, з яких люди будуть змушені їсти, будуть закривавленими руками. Світ, цей пекельний Діснейленд, сповнений муляжами приниження і руйнації, кубло вбивць, де кожен має рівне і демократичне право бути згнєбленим і вбитим. Утім, без допомоги Івана на Патмосі не буде написана друга апокаліпса, а в найкращому – себто найгіршому – разі телеспектакль, на який дедалі більше схожий наш світ. (292)

Ми повинні нарешті навчитися, що світ – не власність людей, які живуть у ньому тепер; вони лише гості майбутнього. Та саме тому, що гості поведуться у край зле, я змушений засумніватися, що це майбутнє буде добре. (293)

Кожна сучасність відкидає найкраще й найгірше і чіпляється за посередність, наче за цицьку. (294)

Геній робить висновки з майбутнього, талановитий – з минулого. (295)

Кожна епоха велично сидить на власному вершечку, пишаючись панорамою. (296)

Здається, наш час таки володіє пристроями, що унеможливають не лише сприйняття, але й виникнення вагомих творінь, спихаючи геніяльність у сферу пограбувань банків і терактів. Якщо хочеш бути оптимістом, у чому немає жодної потреби, можна сказати, що нині довкола стільки попелу, що кожної миті можна сподіватися народження фенікса. Та врешті-решт і цей чарівний птах згорів дощенту. (297)

